МП II 163

ЛЕТОПИС
МАТИЦЕ СРПСКЕ

ОКТОБАР
1953
НОВИ САД

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Уредништво

ЖИВОЈИН БОШКОВ
ЖИВАН МИЛИСАВАЦ
БОШКО ПЕТРОВИЋ

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од пет штампаних табака; шест свезака чине једну књигу.

Годишња претплата износи 750 динара, а за чланове Матице српске који су уплатили чланарину једном за свагда 700 динара. Чланови Матице српске који плаћају годишњу чланарину примају часопис бесплатно.

Цена једном броју у књижарској продаји 70 динара.

Претплата се може положити у свакој пошти на чековни рачун Народне банке у Новом Саду бр. 300-Т-257

Редакција прима петком од 10—12 часова.

Рукописи се не враћају

Уредништво
НОВИ САД
Матице српске ул. бр. 1
Телефон: 30—24

Администрација
НОВИ САД
Железничка ул. бр. 1
Телефон: 33—51

Одговорни уредник
ЖИВАН МИЛИСАВАЦ

ПАВЛЕ ПЕТРОВИЋ (1818—1852), Портре Лазе Поповића

(Из Галерије Матице српске)

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Година 129 ОКТОБАР 1953 Књ. 372, св. 4

АНКЕТА О ПИТАЊИМА СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА И ПРАВОПИСА

А. Белић

ПОВОДОМ АНКЕТЕ О КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ И ПРАВОПИСУ

Свако ће данас разумети да се до јединственог правописа за све који се служе српскохрватским језиком може доћи једино добром вољом и споразумом. Свако друго решење било би краткотрајно. Али, с друге стране, сви добро знамо како су правописна питања, на први поглед врло проста и врло лака, и сложена и тешка кад се прије споразумном решавању. Јер не зависи од научне стране њихове, да ли ће окупити око себе све чланове општега скупа, него од увиђавности оних који се споразумевају. А њихова увиђавност врло је условна ствар. Она не зависи ни од њихова разумевања самих питања ни од њихова расположења, већ од „мандата“ који им је дао колектив у чије име говоре. А ту и почињу тешкоће: колективи, бирајући своје делегате, обично их и везују оваквим или онаквим решењем извесних питања.

Према томе, ситуација треба да је рашчишћена у самим колективима пре него што се прије дефинитивном решавању ових питања. Овлашћења морају бити неограничена. Само тако се може и стварно доћи до поузданог јединственог решења. Питање је велико: да ли колективи желе и могу давати таква овлашћења. Бојим се да ће на томе и запети цела ствар. Јер традиције су у појединим колективима тако јаке баш у тим питањима, са којима се у животу сваког тренутка срећемо, да су пред њима и сами колективи кашто преслаби. А то ограничава и држање делегата на састанцима.

Можда би се могао узети само један део питања у разматрање за која се не може мислити да тако дубоко засецају у осетљивост појединих колектива или културних заједни-

ца; али и тада, ако се сва та питања и повољно реше, остаје јединство непотпуно. Истина, прићи ће се, можда, за корак-два ближе јединству, али се ипак неће моћи преносити, без икаквих измена, текст једне средине у другу, што се тежи постићи овом реформом.

Све нас то упућује на то да се основни услови за рад на дефинитивном правописном уједначавању морају створити у појединим републикама пре сазивања општег скупа.

За питање српскохрватског језика долазе у обзир ове републике: Хрватска, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Србија. У њима, у свакој понаособ, има да се претходни посао сврши: да се види до које се мере могу дати овлашћења делегатима за споразумни рад на уједначавању нашег правописа.

Разлике међу начином писања по различним крајевима нису врло велике. Много је већи проценат уједначеног писања неголи различитог. Али ако се те разлике не сведу на минимални број, оне ће расти. Међу разликама има доста таквих које би се лако могле уједначити: техничке разлике у писању малих и великих писмена и састављеног и растављеног писања извесних речи. Овамо би ишла и правила о интерпункцији. Бар би се у принципу могли сложити, иако би и тада остало доста неједнакости које би се могле исцрпним претресањем питања о њој отстранити. Уопште узевши напр. тешко је замислити да би се писање „писат ћу“, које се толико противи и већ остваренim Вуковим правописним начелима и самом изговору, могло задржати још дуго.

Ја нећу набрајати појединости које су добро познате свима који су и најмање мислили о овим питањима. Али мислим да се о правописним начелима може говорити у појединим републикама у којима нема, ни у њима самим, уједначености у писању. Напр. у Босни и Херцеговини. У том је правцу отпочео рад проф. д-р Јован Вуковић, али то треба довести докраја и видети да ли целина прима оно што би се тако изнело и да ли је вољна да дâ својим претставницима слободу у споразумевању са другим републикама о заједничким општим начелима. То би већ значило известан напредак у овим питањима, и одатле би се могло ићи даље.

Из овога излази да за општи скуп који би имао коначно да реши питања о уједначењу правописа основни услови морају бити пажљиво спремљени. Без тога се не може прићи послу који би обећавао добар резултат. Али дотле док се не дође свугде у нашим народима који се служе српскохрватским језиком до тих основних услова, правилно по-

стављених, треба у појединим републикама спремати повољно земљиште за њих. Сталним и разборитим разматрањем поменутих питања — до тога се мора доћи.

Наравно, у овај број питања долази и питање о два изговора, јужном (или југозападном) и источном; затим старо питање о једној азбуци, ћирилици или латиници. Та су питања још знатно тежа јер ту традиција, национални понос и сентиментални разлози играју још знатно већу улогу. Пре него што се састанемо да решавамо о јединственој азбуци и јединственом изговору, запитајмо се: да ли имамо у себи довољно духовне и моралне снаге да пређемо преко свих поменутих обзира. Ми видимо да су неки појединци у различна времена прелазили преко неких од њих, али не преко свих. А то је ипак довољан знак да се и та питања могу покренути са мртве тачке. Уосталом ако се у свему другом наши правописи изједначе, разлике у азбукама, иако по себи крупне и пуне знатних последица, најмање би сметале. Један текст би се тада врло лако преобраћао у други.

Све су ово питања о формалној страни нашег језика и, нема никакве сумње, од мањег значаја неголи разлике у самом књижевном језику као таквом. У правцу стварања књижевног језика ми недовољно гледамо у будућност, недовољно расправљамо о томе како се данас пише тамо где се и пише и говори српскохрватским књижевним језиком. Говори се још о речнику, мисли се на дијалектизме и сл., али се не ставља питање о целокупним особинама савременог књижевног језика према републикама. Крајње је време да се тако питање не само постави. већ узме у разматрање. Када се то учини, и то исцрпно, моћи ће се говорити о правцима развитка савременог књижевног језика и о практичним питањима која се морају ставити на дневни ред. Познато је да је отклоњена и помисао, која је покретана у Загребу непосредно пре рата, о претварању тамошњег језика у једну врсту варијанте књижевног језика, измењеног под утицајем локалног народног говора, варијанте која би се могла прогласити према потреби и за засебан књижевни језик. Неки хрватски писци су са много талента развили ту варијанту у извесном правцу и питање је, како на то треба гледати. Добро проучена питања свега тога даће најбољи одговор. Свако позитивно развијање савременог књижевног језика треба свесрдно поздравити, а свако, свесно или несвесно, застрањивање — треба оценити објективно и свестрано.

Језик је намењен споразумевању међу људима, и уколико је то споразумевање потпуније, утолико је већа вредност и самог језика. Тако и наш књижевни језик треба да

буде добро средство за добро споразумевање народа наших у свима крајевима где се говори српскохрватским језиком. Тај језик ће заживети својим правим творачким особинама онда када буде у исто време и књижевни говорни или домаћи језик становништва по свим крајевима. Томе је идеалу тежила наша досадашња култура и њене смернице не треба да буду измењене. Према томе, ако се нађе поменутим испитивањима да се процес уједначавања врши и довољно прогресивно и довољно брзо, не треба га ни у ком правцу ограничавати. Истина, може се наћи да понешто и не одговара његовим основама. И ту треба бити довољно обазрив и видети да ли се и у ком правцу могу његови основи проширити пре него што би се дао негативан суд о многом чему и особине, које су знатно примењене, гониле, можда безуспешно, из језика.

Ту се, на првом месту, може препоручити широкогрудост у разматрању појава књижевног језика и ширина у схватању будућег развитка нашег књижевног језика. Нема сумње да ће и у будућности Вук Караџић бити први књижевник наш о чијем књижевном језику треба водити рачуна. Али Караџић није више једини творац нашег књижевног језика. Он му је разумео лепоту, дао изванредне узоре у којима се сјајно огледа дух нашег књижевног језика, али у нашој књижевности и XIX и XX века има и других творачких енергија које стоје напоредо са Вуковом. Њихов и Вуков језик, све је то заједно тек савремени књижевни језик. И свугде ту има особина које Караџић није употребљавао, а које су исто тако особине нашег савременог књижевног језика као и Вукове. О њима треба писати и показати да је тако. Савремени граматичари занемарују савремени књижевни језик упирући очи само у оно што је код Вука, у народним песмама и тако још понегде. А колико је напр. особина језика Бранка Радичевића којих нема код Вука, па ипак је за његов језик Даничић говорио да је као суза чист. Он је такав заиста ако се на књижевни језик погледа шире, са гледишта наших народних говора уопште. Ето, то треба да је мерило општег књижевног језика. Јер ми бисмо желели да у том језику познају себе сви крајеви наши и пригрле као свој не само књижевни него и говорни језик књижевности. Ми се морамо кретати од основног књижевног језика Вукова типа ка нашој „коине“. Само ћемо тако добити моћно средство у рукама свих наших народа.

Ово не значи да бисмо ми изневерили принципе досадашњег књижевног језика. Његова општа или опћенита правилност остала би и даље обавезна; али синтакса и реч-

ник показивали би знатан полет и давали би могућности богатијем и разноврснијем исказивању мисли.

Зато је потребно прићи послу систематисања и проучавања књижевног језика на временском протезању од Вука до данас водећи рачуна о свему што је на књизи нашој урађено. Али критерији за оцену свега што се појавило у књижевном језику морају бити разумно и правилно обрађени, што није бивало увек при оцени умесности или неумесности каквог облика у књижевном језику. Ја сам већ рекао и сада понављам да сами основи нашег језика морају бити схваћени онако како то захтева позитивни доданашњи развитак његов. Само ће тада та оцена бити стваран прилог ономе што данашњи књижевни језик претставља. Иначе ће наш књижевни језик ићи својим путем даље мимо језичку критику и често и против њених прописа.

Књижевни језик наш, како се огледа у делима српскохрватских књижевника, није маштање или измишљотина; то је стварност која садржи и мисли, и доживљаје, и крв и нерве наших писаца. По томе се не може баратати као по каквом мртвом језику. Напротив, из њега се може извући много поука и открића. Она треба да служе богаћењу целине, а не сужавању књижевног језика на оно што је било. То је динамика језичка која тражи нове хоризонте и нова освајања, а њу треба поштовати и уздизати.

Тако ће сјајно дело Вуково добити данашњи свој облик који може у понечему бити друкчији, али не сме скренути са опште линије „народности“ књижевног језика. Оно мора бити логично продужење онога што је отпочето и свестрана допуна досадашњег књижевног језика. А све то пропуштено кроз осећање и дух народних људи данашњег времена, нарочито кроз дух и осећање даровитих књижевника. Шта све то значи? То значи да се наш савремени језик налази у превирању и различним облицима развитка. Све то показује да се може очекивати и значајан развитак његов у будућности. Разматрања о којима сам говорио треба да пруже не само документацију, већ и образложење тога развитка. Само ћемо тако ићи и у сазнању оних промена које се у нашем језику врше напоредо са тим променама и разумећемо и прихватићемо оно што је у њима битно и оправдано. А то ће само благотворно и сугестивно утицати на његово даље развијање.

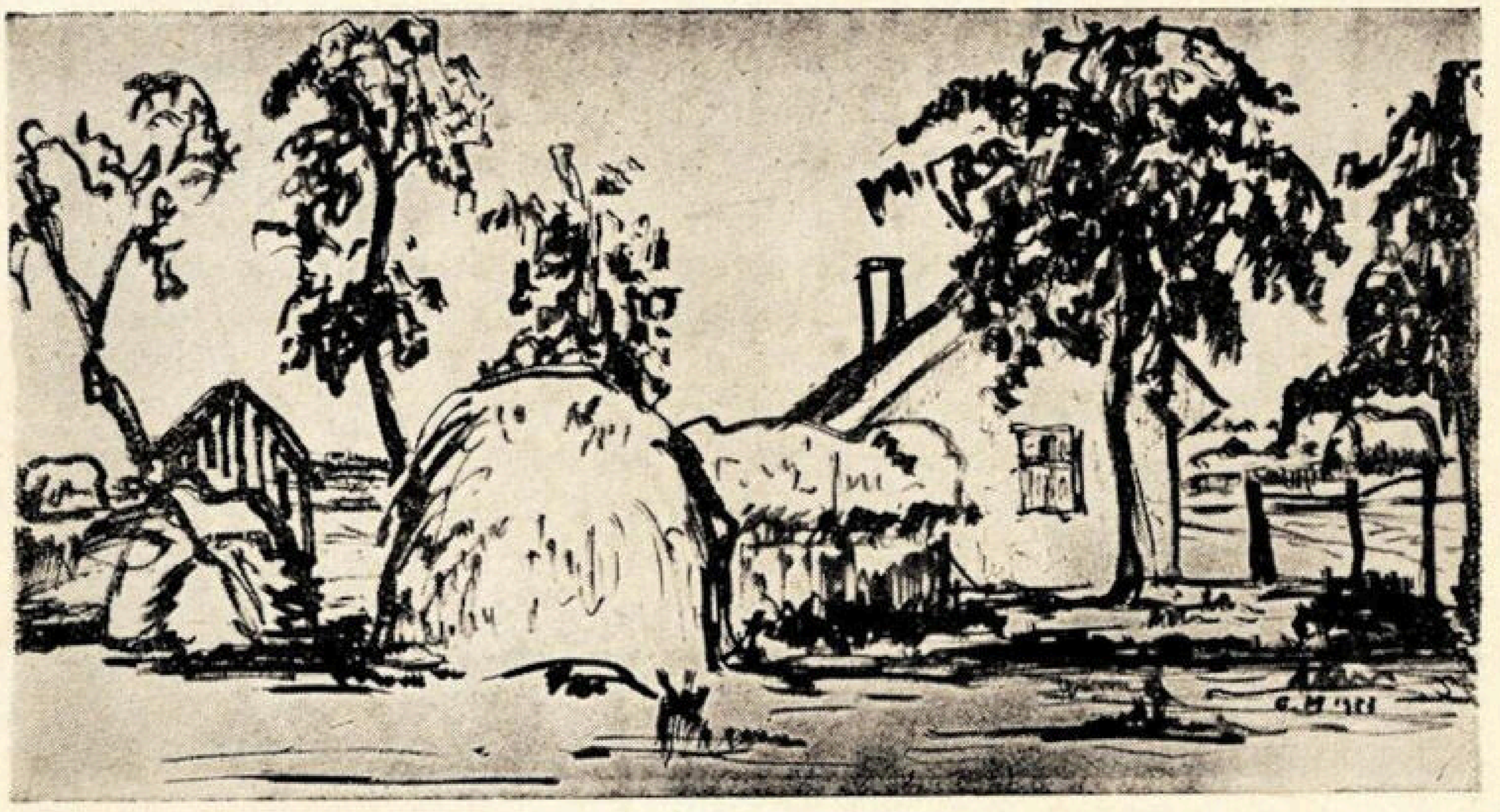
Jože Horvat

Riječ je o jeziku kojim govore Hrvati i Srbi. Dojam ili utisak, umješnost ili okretnost, ljekarna ili apoteka — meni je svejedno.

Kojekakvi jezični čistunci i politički žongleri, nastojali su i nastoje još danas pronaći i produbiti sve ono što dijeli Srbe i Hrvate — svugdje pa tako i na jezičnom području.

Snaga naše domovine ovisi prije svega o odnosima između Srba i Hrvata. U izgradnji našeg bratstva, jezik i pismo mogu vršiti značajnu pozitivnu ili negativnu ulogu. Ja sam za latinicu i ekavštinu, ako drugog boljeg i pametnijeg riješenja nema. Ja sam prije svega za jedinstveni srpskohrvatski jezik i jedinstveno pisanje. Treba prepustiti donekle vremenu i našem zajedničkom životu da do kraja oblikuje taj naš zajednički jezik, bez žurbe i bez administrativnih mjera. U tom procesu mogu ipak vanredno pozitivnu ulogu vršiti napori kulturnih radnika. Uvjeren sam da — što se tiče nas pisaca — ti napori ne će izostati.

Pozdravljam inicijativu redakcije Letopisa Matice srpske. Anketa o jeziku dokaz je njihove plemenite brige o životu i budućnosti naše zajednice.

СЛУЧАЈНА ПРЕГРШТ

СМРТ СТАРОГ ЧОВЕКА

Смрт старога човека је блага.
Он је умро, а све стоји мирно,
као да је с отшкринутих врата
ветрић овлаш тишину додирнô.

И док деда у ковчегу лежи,
нигде смрти ни сумора њена.
Нег свуд само сећања. Та деда,
и жив, беше само успомена.

Успомену ову благо чува
лака туга, та сућутна рука.
Ал' синов'ма само: за њу не зна
ни сан дедин, ни јава унука.

И све каткад разговор понесе,
и сва уста буду насмешена.
Ал' се прену, и гледају: јесу л'
пробудили деду, који дрема.

Таква му је смрт да се ни не зна
да л' је умро или живи тио.
Као пламен ниске свеће, да ли
још трепери, ил' се угасио.

ДЕВОЈАЧКА

Блесак се ломи о та бедра
кртошћу дечачког гласа
у ком гргори вода ведра
и ломна игра паса,

где снива сена замагљена
белином ногу, што, јаке,
пригрћу, игром затворена
њихања, у кораке

даљине, што, обезнањено,
знајући те пути цену,
плину у ништа, заморено,
у крилу, срећне, њену,

која их носи, нажањ цвећа
и лисних руковети —
од свију беља, од свих већа!
Али ће и њу жети

неко, у тами мрких сена,
под сводом брсног грања.
Тад осмех биће уста њена,
ал' и грч умирања.

МИЛЕТИЋ

(фотографија из старости)

Младост би бура, црна коса, звона,
Буна и зоре дивље, и јединe,
кад кô истина жеља небом сине —
и тамновање, и сенке, и таме,
и црна мемла влажних казамата —
ах младост беше, и пола живота
облак, и орô, и врх од јаблана
што испод муња олујнога дана
сунца се хвата, неба обасјана,
горка, опојна, модра, негледана,
тренутна неба, на тренутке дана.

Блистави пресјај на сребру и срми
што хитро прође, пробудивши зраке
од сјаја лудог. — Боље, не веруј ми —
као да вели —, фајде ти никак'е.

А старост то је: башта, руже, смиље,
тице у крошњи, гуштери и мачке.
И када небо ведро дан облази,
кô да га нема ни на једној стази,
нигде на стопи путање старачке
што пада, пада смрти у окриље.

И сузне очи, празне од авлије
те цветне, собе, и сата, самоће,
и живот лажно и бљутаво воће
(од воска није, ни од чега није)
стоје без бриге, и брига их није:
угасило се срце и не бије.

И уста то је: глад. И рука то је: ништа.
И душа мутно стакло запрашено.

О јадни вођу, што пола живота
у башти цветној и у соби проспа:
врх свију снага беше још то што је
тек једна твоја требало да згази.
Па већ је доста што се успе тамо
до оног врха, да му видиш теме,
крваву жилу што змијећки плази,
што си јој дирнô срчику и семе —
ти не би јачи. И куд би, и камо!

Да ти је препукло срце, боље, боље!
Није. Душа се прелила маглама.
И ти би спавô, бежећ од невоље.
И птице, цвеће, и бол, и срам, тама.

post scriptum

А живот? Он се ваља и не стаје.
Не, он не води оном што ти хоћеш.
Тајанствен, мукô и безобличан је,
што снује ни сам не зна, нити хаје.
И свет се крха, крха и премеће,
и дроби точак воденички воду —
сјајну и црну, с извора што креће
из утробе од стена и невиди.
Ал' закон тајни и у том је ходу.
Да ли га слутиш? Или ти се неће?
Та слушај само птице, мир и цвеће!
Витла се силно, да проломи хриди,
големо, споро, време на **Слободу.**

ВЕТАР

Нехајност ветра што до нас дохука
већ штуче: лишће, димњаци, застава,
и ситне тице, и даље, где спава
даљина тајна: шума, река лука?

Ни лака птичја крв, ни ти, ни рука
мила што такнув јад ти утишава,
ништа што има, та трка безглава
ветра што штуче, нити глас јаука

чијег у њему, познати се неће
онде куд прхну, у хладно, неслутно
поднебље друго, у коме се креће
зрцало других ствари — да ли мутно,

да л' јасно можда, да ли и пресјајно?
Ал' он и њега оставља нехајно.

НЕМАН

Испод канце му завија гласина
главе што је ухваћена мраком
у који замочи косе, пуне вина,
злог и опорог вина, што га лаком

трбух мањави кô мудрост прождире,
муљ густи што се никада не кори,
мир страха којим немир душе мире,
слободу — а за њу вели да се бори.

Он на њу риче испод длака шапа,
мислећ да звон је у етере кренô,
до порцелана неба, до уштапа,
и да из њега расте меко сено

срца, очију, и душе и ума
— а од њега се суше и ледене!
Ах не слушати ту рику неума
са те лалоке слинаве, зелене.

Бити у трави крај провидне воде
и осећати да можеш слободно
по ритму своје судбине — слободе
градити свет, и љубити, и родно

красити поље по неоткривену
и неказану закону истине,
за којом жудим — ту лепоту снену
што тако ретко из потаје сине

и казује се у сред бистра дана,
као млаз нагли чистоте и чисте
мисли и речи, тог бесцен мерцана
који ви, руке, никад не скуписте.

Бошко Петровић

ЗЕЧЈА КОЖА

Старац и баба завршавали су вечеру. У чанку су остала још два-три листа куваног купуса и по синији неколико комадића проје.

Старац одложи дрвену кашику.

— Имамо две пуне вреће кукуруза.

Одједном, старац осети бол у левој пети и због тога се мало саже. Руком, преко меког овчијег опанка, стеже стопало.

— На тавану, али у сандуку немамо ни зрна — одговори баба.

— Брзо смо појели — рече старац и бол у стопалу нагло престаде. — А јечам, и њега смо начели?

— Једеш хлеб, зашто ме питаш! — Баба се подиже, купи комадиће проје, кашике стави у чанак и руком обриса црну синију.

— Две вреће кукуруза и једна јечма, за нас двоје доста.

— А што је рат, то не рачунаш! — строго рече баба.

— Рат једе све. Једе и људе, па може и ове наше три вреће. Из сандука смо дали једну торбу за војску, значи нисмо много појели.

Старац устаде са троношца и гурну букову облицу на огњиште. Жар ситно запишта, старац се накашља и осети мирис дима у чупавим ноздрвама. Намести упаљене главње у земљани отвор пећи и када му се учини да их је добро подбочио, узе гвоздену посипку и испод њих подгура жар.

— Сутра опери качицу за купус. Матора, јеси ли већ осетила снег у костима? Моје још не казују ништа, али твоје боље осећају.

Старац спусти посипку у пепео.

— За неки дан стиже.

Са сандука се нешто тврдо опучи и паде.

— Постајеш ћорава — заједљиво рече старац. — Не чини ли ти се да је рано за снег?

Баба не одговори. Обриса мокром крпом синију и догура је до сандука. Окрену се и упита:

— Хоћеш ли ову кацу напунити купусом?
— Главица је крупна а онај у страни још се није завио.
— Њега остављаш за зеца!
— За зеца, шта му ја могу?
— Па човек си, ваљда.

Напољу је дувао ветар и пискаво су шуштале голе брестове гране. Старцу је више сметао зец него тај ветар који бахато пролази кроз голо дрвеће. Незадовољан, прије огњишту и проверавајући да ли га лево стопало још боли, стаде свом снагом на њега. Онда се умири и ослушну.

— Чујеш, неко долази.

Баба подиже везоглавку. Чула је само брестове.

— Чини ти се.

— Постајеш и глува. Сада, чујеш ли? Неко се пење нашом страном.

— Не чујем.

— Глува си као пропало псето.

— Жена сам и не мари. А ти човек и зецу не можеш ништа.

— Ћути једном! Ево, неко долази, чујеш ли?

— Долазе — рече баба.

Врата се без куцања отворише и на прагу се појави војник. Погледа брзо са прага, и кад му се учини да нема смисла да ту стоји, уђе у кућу. Са себе смаче шаторско крило и кратко зевну.

— Стари, код тебе ће мало војске да преноћи.

— За старца сте ви синови. Колико вас има?

— То се никад не говори — поче Текуница — али ово је слободна територија, па... једна партизанска десетина, седам другова и осми пушкомитраљез. А по дејству „збројовка“ је равна десетини војника. Према томе, стари, наша десетина је у пуној формацији.

Док је Текуница говорио, остали партизани уђоше у кућу. Одмах одредише двојицу да оду по сламу а Текуница поче да обрађује старца за једну вечеру.

У бакрачу је кључала вода за качамак. Текуница се задовољно чешкао по темену и лепо мислио о себи. Јуче је постао десетар. Већ ове ноћи, његова десетина спава самостално. Када се пео уз брдо, било му је криво што су му одредили забачену кућицу на крај села.

Лупкајући длановима, Текуница дохвати криви жарач и џарну по ватри.

— Стари, мало ћемо се стегнути за ноћас. Како видим, ти и баба сте сами.

— Одувек смо били сами — рече старац.

— А ваше село почиње на мед. . .

— Медна — рече старац. — Шта можемо када се тако зове.

— А је ли стварно медена? Има ли меда?

Старац погледа у бабу, стопало као да га заболе и протрља петy по топлсм пепелу.

— Има, пре рата било га је више.

Свега је пре рата било више. Зар су и пчеле обуставиле производњу? Њих бар револуција не дира.

— Дира или не дира, само их има мање. Пре рата ја сам имао шест кошница, а сада само две.

— Ти, стари, — пожури Текуница — не мораш да даш неку масноћу за качамак, може он и да се заслади.

— Бабо, лонче меда још стоји у сандуку?

— Стоји.

— Чудна ти је баба, само ћути.

— Остарела је.

— Оно и ти си њен врсник.

Старац пљуну у пепео.

Два војника унеше сламу у собу.

— Тамо је топло? — упита Текуница.

— Зато сам и нагурао ове главње.

— Само си са кућом побегао на врх стране. Споља када је погледаш, не би рекао да ту неко живи, толико је мала.

— За мене и бабу довољно.

Изгладнели партизани брзо поједоше качамак. Неко упита Текуницу, да ли могу да скину обућу, и када им он дозволи, сви почеше да се изувају. Текуница остаде са старцем поред ватре. Понуди га дуваном.

— Не палим.

Текуница зави дебелу цигару и припали је усијаним жарачем.

— После слатког качамака прија. А баба, што дрема овде? Смрзнуће се.

— Жилава је, једну ноћ не мора да спава.

— Е стари, жену мораш да пазиш, и о томе води рачуна ова наша борба.

— Њој је сада главно да каца буде пуна купуса.

— Ти да си човек, она би била пуна — рече баба.

— Иди спавај и не помињи ми више купус.

Баба оде у собу.

— А ти имаш добру обућу.

— Добро ратујемо и отимамо. Ове цокуле су од једног Немца. Био је дебео као да је целог живота јео само крем.

— Крем?

— То је оно што се буђка, па постане бело. А зрно му однело теме. Како му је однело, чудио сам се и сам. Као да му је неко позади пришао и тесаком отфикарио.

Текуница је лагао, верујући и сам у оно што прича. Говорио је а његове мачије очи скакале су задовољно по старчевим коленима, рукама, бради, широком носу који је старцу давао доброћудан изглед.

Текуница скиде шајкачу.

— Топло је. Ово буква?

Миш претрча преко сандука и Текуница се окрену на ту страну.

— И миш једе — рече старац.

— Све што живи једе.

— А ти, верујеш ли у бога?

— Ја. . . у себе, стари. Истина, нисам се проверавао. А ти можеш, ми не бранимо, за сада је таква линија.

Из собе се чуло хркање војника.

— Из те пушке шта све можеш да убијеш?

— Направљена је за људе, — рече Текуница.

— Само?

— Па зар није доста.

— А неку зверчицу?

— Дивљу свињу.

— Она ми не дира кромпир. — Старац се накашља и пљуну у пепео.

— Ти сигурно имаш мало земље?

— Ех земље. . . Твоји војници би то појели за 20 дана. Јечма буде једна врећа а поред реке и нешто кукуруза. Само, наш је клип као прст.

— Овај качамак што смо појели. . .

— Баба и ја мало једемо, старимо.

— Скуваће баба више купуса — рече Текуница.

— Купус. . . — Старац опет пљуну у пепео.

— На, запали!

— Рекао сам ти да не пушим.

— Шта да ти дам? — рече Текуница.

— Ништа, шта има ти да ми дајеш. Ти си војник.

Обојица су грејали руке и Текуница примети да старац на левој нема палца.

— Ово? — Текуница показа на палац.

— То је нестало на Пијави. Био сам већ зрео човек.

— А јеси ли имао деце?

Старац је ћутао, напољу се чули голи брестови.

— Нисам! — старац опет пљуну у пепео.

— Колико имаш година?

— Доста.

— И добро, деда, живот како ти се чини, кратак или дуг?

— Када гледаш споља, кућа је прво била бела, талпе су биле још живе, из њих је цурила смола. А сада је кућа црна, остарила је. Па багрењар више реке четири пута постајао је велико дрвеће и ја га секао, па ратови, онда видиш да је живот, богами, дуг. Али, када помислим о себи . . .

Текуница хтеде опет да га понуди дуваном. Застаде, било му је криво што ништа не може да му пружи, једино су му остале речи. Текуница је говорио као никада до сада, тихо, мазно, слушао себе, уживао, са задовољством слагао речи. А старац је пажљиво слушао, убацивао по коју реч и дланом превлачио по жућкастој кожици свога кожуха. Обојица би направили предах, слушали писак голих брестова и гласно спавање уморних војника у соби.

— А када се заврши рат, онда? — упита старац.

— Укинућемо порез, то је прво. Сељачке дугове — то је друго.

— Немам дугова.

— И уску железницу, и то није ништа. Бели угаљ биће главни! Па колхоз као што је у Русији. То је паметна ствар, трактори, машине ору.

— Наша земља је танка, не треба машине.

— Онда ће код вас воћарство, — рече Текуница.

— Воћку не можеш да једеш преко целе године.

— А кооперативна трговина?! За њу, стари, не знаш. Из Војводине добијеш пшеницу а ти њима шљиву и јабуку. Размена, стари, она је постојала још у родбинској заједници, сада да ти не објашњавам историју друштва.

Текуница поново зави цигару.

— Штета што не пушиш, удвоје би било боље. У оној каци шта држиш?

— Купус.

— За вас и за пролазнике — рече Текуница.

— Не знам да ли ће га бити, зец ме уништава. Бржи је од мене, и боље чује, боље види. А моја баба каже: човек си, што га не убијеш! С чим да га убијем?

— Какав зец?

— Обичан зец. Једе ми купус, бира највеће главице.

— Што га не посечеш?

— Још се није савио. Хоћеш ли да ми помогнеш? — старац се нагло усправи.

— Хоћу — рече Текуница.

— Да га убијемо!

— Кога?

— Па зеца, из пушке.

— Тешко је, није ловачка.

— Бићемо близу — рече старац.

— Зец је осетљив, чује.

— Мој је купус сладак, а зна да сам немоћан. И месец чим је над реком, зец је у купусишту. Изаћи ћемо пре њега да га сачекамо.

Текуница помери ногу.

— Добро, стари.

— Видиш — старац показа на кацу — поставио сам две данге. Ако се сада решим њега, биће купуса до прве данге а ако не, онда дај боже до друге. Мојој баби главно је да ка-ца буде пуна. А мени... И старац само пљуну у пепео.

— Колико има до месеца?

— Доста, ти мало отспавај. Ја ћу ложити фуруну.

Текуница устаде и скиде опасач. Био је задовољан што старцу може нешто да учини. Плашио се да не промаши зеца.

— Лези одмах поред фуруне, да те одмах нађем. А пушка је ли у реду?

— Не брини, пушка је увек у реду.

Текуница уђе у собу и одмах заспа.

Старац изађе напоље и потражи месец. У том тренутку месец се одвајао од црне планине.

Старац прогунђа.

— Још ће проћи, док стигнеш у реку.

Врати се у кућу и у земљани отвор пећи наби две по-вѐће главње.

„Много се споро спрема, а овамо десетар је. Сигурно му се спава“ — помисли старац.

— Скоро ће снег — рече Текуница трљајући руке.

— Моја га стара већ осетила по костима. Када си изашао нико те није чуо? — тише га упита старац.

— Није — рече Текуница.

— А баба?

— Сви су спавали.

— Добро је — рече старац.

Спуштали су се стрмом стазом ка реци. Одозго су само видели црне прсте голих грана, укопаних брестова. Када стигоше, старац рече:

— Ево овде, ту ћемо га сачекати.

Текуница скиде пушку.

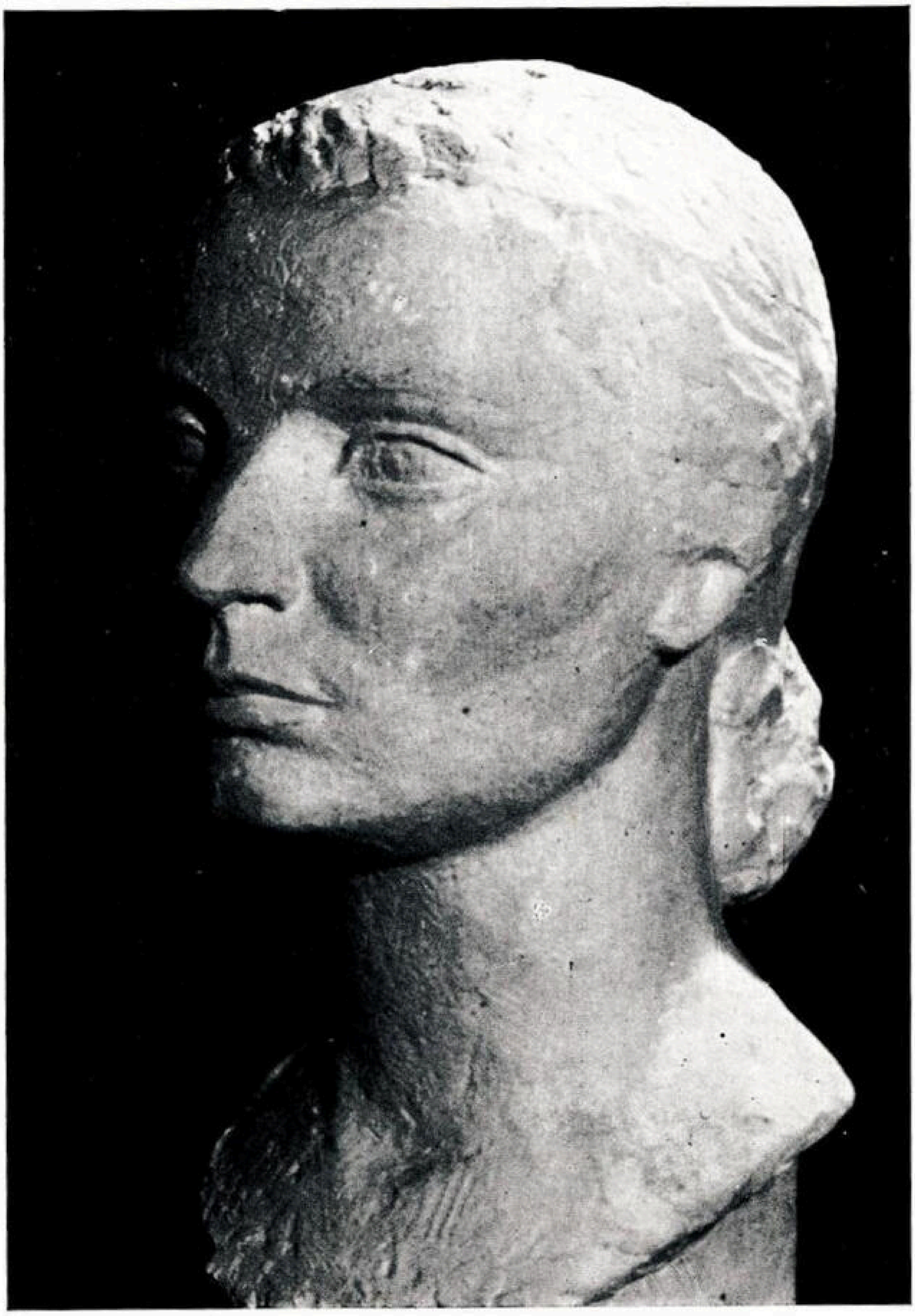
— Јеси ли је напунио — упита га старац?

— Увек је пуна.

— А закочена?

— Закочена.

— Онда је откочи, зверка је осетљива на гвожђе.

РАДИВОЈ СУБОТИЧКИ, Портре

— Не чује се стари, на пушци је све подмазано.

— У реду.

Старац распростре поњаву и позва Текуницу да седне.

— Месец је далеко, ипак, немој да пушиш! — Старац погледом одмери удаљеност месеца од реке. Једва је чекао када ће месец да се углави у брестове гране, да чује онај меки топот зечјег скока.

— Угојио се од мојих главица — рече старац.

— Биће добар за доручак, само га треба убити.

— Ти си стрелац, носиш пушку.

— Али с њом нисам убијао зечеве.

— Сада овога мораш убити, место је добро а он увек долази одозго поред тог трња.

— И ти, стари, мислиш да је увек исти зец?

— Увек је исти, познајем га.

Старац поново погледа у месец.

— Споро иде а зец се по њему равна. Загревај прсте, немој да ти се укруте.

— Много смо рано дошли — рече Текуница.

— Нисмо.

Старац пребаци преко себе шал.

— Стари, имаћеш зечју кожу.

— Рачунам.

— Да је чуваш — рече Текуница.

— Направићу од ње шубару.

— Можеш и рукавице.

— Не, боље шубару, она чува главу.

Обојица су седели један поред другог и све су тише шапутали. Старцу се учинило да месец стоји у месту.

— Слабо се миче, али још мало па ће у реку.

— И баш онда зец долази?

— Онда.

— А. ако не дође?

— Мора — убеђено рече старац.

— Као да увек долази, може да промени њиву.

— Доћи ће.

Изненада ветар протутња кроз брестове.

— Арамбашо — замишљено рече старац — изненада тупне па нестане.

Текуница помаче пушку. Жуљало га како седи, и помери се. Старац је стално брисао нос.

— Назебао си.

— Не мари, доћи ће.

— Направићеш шубару.

— Ћути, боље о њој више да не говоримо. Немој да урекнеш.

Текуница осети лаку дрхтавицу у прстима. Погледа у пушку, у њен оштар нишан. Осећао је како му сузе очи и уверавао је себе да је то од хладноће. Старац га полако ухвати за колено.

— Ту је.

Текуница се трже.

— Погледај како се огледа — рече старац. — Упао је у реку.

Текуница је видео у реци бели тањир месеца. Обојица се кренуше према купусишту. Текуница леже и испред себе намести пушку. До себе је чуо слабо дисање старца. Помери грумен земље који му је сметао. Испод колена осети хладну земљу. Непознато пуцкетање долазило је од реке. Тек пробуђени гавран јасно клепи крилима.

Лепо се чуо меки скок топлог крзна. Старац притисну Текуницу у слабину.

Иза плавичастог трњака искочи зец. Застаде, Текуница опази како је зец подигао напред своју издужену главицу.

Старцу су капале сузе, задржавао је кашаљ. „Ајде пођи мало напред. Она главица је велика“ — помисли старац и погледа у Текуницу задовољан што га је поставио баш насупрот те главице.

Зец направи још два скока и укочено застаде. Осетио је непознат мирис. У том тренутку пуче пушка. Старац се трже, не чу онај познати шум када зец бежи преко главица купуса. Усправи се и виде беличаст трбух и опруженог зеца.

— Добар си стрелац. И ја сам био такав! — Старац пљесну Текуницу по рамену.

— Изгледа да је тежак, биће добар за доручак.

— Направићу шубару.

Старац је држао зеца за ноге. Онда њиме заману и о танак церић разби зечју главу.

— Зашто то радиш? — упита Текуница.

— Баба није могла да чује пушку?

— Није.

— И када си ти изашао није те чула?

— Спавала је.

— И ти си спавао. Убио сам зеца мотком.

Обојица пођоше старчевој кући.

*

Старац је са бабом завршавао ручак. У чанку су само остала још два-три листа киселa купуса, по синији су разбацани комадићи проје. Старчева дрвена кашика давно је одложена.

Старац погледа у остатке киселог купуса и у дрвену кашику поред чанка. „Било је исто, само је сада снег и дан.“

Кроз пукотину талпи улазила је светла пруга снега. Старац помисли: где је сада онај војник, што сам му заборавио име? Поглед му се заустави да дангама каце. Гласно зевну и задовољно се насмеја. Устаде са троношца, није морао да навaљује букву на огњиште. Ватра је полутила огроман пањ.

— Направићу шубару, кожа се ваљда добро просушила?

— Ваљда, — рече баба.

— Идем да је скинем.

Баба се подиже, узе чанак и покупи комадиће проје. Старац се попе уз кратке стубе на таван. Одозго баци кожу.

— Добра је, направићу шубару. Шта мислиш?

— Направи је.

— Зец је био добар, зато је оваква кожа.

Старац превуче прстима по зечјој кожи. Одједном застаде.

— Неког има у селу?

Баба подиже главу.

— Чујеш ли, нашом страном опет иду. Мекан је снег па се не чује добро. Има их много.

Старац погледа у зечју кожу и насмеја се.

— А ти ни онога пута ниси ништа чула. Идем наполье!

Старац отвори врата. Изненађен застаде: од голих брестова, сукљао је дим. Страном му је долазила група Немаца.

Старац постоја неки тренутак на прагу и онда притрча наслаганим дрвима до куће. И збуњен бесмислено, сакри зечју кожу испод доњих дрва.

Доле код реке прасну бомба. Немачки шарац кратко припуца. Старац помисли: убијају?

Баба изађе и стаде испод стреје. Са стреје капао је снег и старац хтеде да јој каже: улази у кућу, али само шмркну и одмаче се од дрва.

Немци стигоше и од њихових зелених шињела старац није више видео голе брестове.

Немац са пребаченим догледом преко груди нешто викну и показа на дрва. Старац је само разумео „но“.

— Но! — понови Немац гласније.

Старац хтеде да каже: зечја кожа. Али Немац који је био нестрпљив приђе му и лупи га.

— Но! И Немац поново показа на дрва.

— Кожу, зечју кожу! — викну баба.

Старац се окрену и погледа своју жену. Она погну главу и приђе му ближе.

— Но, — викну Немац. Држао је старца за оковратник.

Двојица војника прићоше дрвима и брзо их разградише. Један нађе зечју кожу и баци је пред старца.

Старац је гледао у бачену кожу, у ситно зрневље снега које је растресло зечју длаку. У полукругу видео је кратке немачке чизме.

— Pelz! — Немац заврте главом и подиже пушку. Неколико Немаца скиде своје карабине.

Старац погледа у бабу и рече:

— Зец.

Она му само приђе још ближе.

У томе плануше пуцњи. Старац виде како се његова жена сруши у снег. А он је још стајао, осећао како му дрхти нога, како се нешто тешко увлачи у њега. Зимско небо постаде тамно, снег се одмаче под ногама и зечја кожа заувек нестаде.

Старац паде на леђа.

Немац се окрену, заврте главом и поново рече:

— Pelz.

Антоније Исаковић

О ПОПУЛАРНОСТИ БРАНКА РАДИЧЕВИЋА

I

Сматрамо да је сада, о стогодишњици Бранкове смрти, прави моменат да се мало ближе приђе и питању његове популарности, да се оно постави на сигурније основе и сагледа бар у основним линијама.

Своју прву песму на српском језику Бранко је испевао у Темишвару 1843 године. Дошавши те исте године у Беч, продужио је да пева и вероватно већ 1846 покушао да неке од својих песама штампа у *Српским народним новинама* Тодора Павловића. Пошто је овај то одбио, решио се да их штампа у засебној књизи. Позив на претплату штампао је у листу Тодора Павловића, а и засебно, али је одзив у први мах морао бити врло слаб и зато је рок претплате морао продужити. Мало се ко отимао за песме дотле сасвим непознатог песника и, по причању Јована Ђорђевића, пештански ђаци претплатили су се на њих тек онако, да помогну песника-почетника, мада о њему дотле ништа нису чули. Неки су узели књигу и не плативши је. Чак 1852 године пише о томе Богобој Атанацковић Ђури Даничићу: „За Бранкову прву свеску још коју сам ја из свога џепа платио дугују ми у Пешти за 12 комада".

Када су крајем децембра 1847 године Бранкове песме угледале света, на какав су одзив наишле?

Данас се нама чини јако претерана Политова тврдња, коју су многи усвојили без проверавања, а по којој је први утисак Бранкових песама на његове савременике био неизмеран. Мада Јован Ђорђевић у својим успоменама каже да су пештански ђаци Бранкове песме гутали и напамет знали много пре појаве *Ограде*, нама се чини да оне нису брзо продирале у наше тадање образоване кругове и да је. требало дуже времена да Бранко постане популаран и опште признат. Не мислимо тиме рећи да је линија Бранкове славе јако успорено расла, али када се узму у обзир све чињенице, очигледно је да је та линија била кривудава, да је расла и опадала и да је требало дуже времена да се високо попне и стално задржи на висини.

Поред неколико опште познатих похвала Бранкове поезије, међу које спадају Даничићева у *Подунавци* за 1847, Славка Златојевића у једном чешком листу онога времена, А. Т. Брлића у Гајевој *Даници* за 1848 и Станка Враза у *Колу* за 1850, мало је ко од Бранкових савременика већ тада наслућивао Бранкову славу. Ми знамо само једног једиког таквог. Ђорђе Натошевић писао је Даничићу већ 1850: „. . . са Бранком ће се сав српски свет поносити.“

По ономе што нам Богобој Атанацковић каже у своме роману *Два идола* 1851 године, изгледало би да су већ тада сви слојеви нашега друштва прихватили Бранкове песме. Нама се, међутим, чини да Богобој јако претерује кад каже: „Ако и има кога који није био у Карловцима, тај их познаје из Бранкових песама“. Богобоја су лично Бранкове песме занеле пре него што су их прихватили сви наши образовани кругови и много пре него што су продрле у шире народне масе.

Осим ових јавних похвала и признања Бранковој поезији, има и таквих које нису биле намењене јавности. Прва је од таквих Вукова. Шаљући Његошу 19 јануара 1848 један примерак Бранкових песама он каже: „Надам се да ће вас ова књижица врло обрадовати. . .“ Недељу дана касније пише Јустину Михајловићу да мисли да ће му се Бранкове песме допасти, „ако не до најмањијех ситница, а оно барем узевши једно с другијем“. Похвала је у сваком случају врло уздржљива, а зашто је Вук хвалио Бранка сазнајемо из једног његовог неиздатог писма, које наводи Љубомир Стојановић у својој монографији о Вуку и у коме се каже да су се Вуковим делима највише помогли Ђура Даничић, Бранко Радичевић и „поп Димитрије из Сомбора“, јер су једино ова тројица „све своје прећашње знање о језику оставили“ и „почели језик наново учити“ по начину Вукову. То се ето допало Вуку код Бранка, а изван тога, како се нама чини, мало шта више.

Постоји и једна недовољно поуздана тврдња да се и Људевит Штур у прво време одушевио Бранковом поезијом. Јосиф Подградски писао је у својој осамдесетој години професору Карловачке гимназије Ђорђу Магарашевићу 1904: „Штур је често похађао у блиском Бечу Вука Караџића, онде се упознао и са Бранком . . . чита Бранкову песму *Бачки растанак* још нештампану, на народном језику, и види како се то не чита, него гута. О Бранку је рекао: Ten ma veliku buducnost“. (Бранково коло 1904, 997). На основу тога Ристо Ковијанић покушава да утврди и годину Бранкова познанства са Штуром. Он сматра да је Вук „обратио Његошеву и Штурову пажњу на Бранка, и да је

потстицао Бранка да му чита своје још нештампане песме". Нама се ова претпоставка не чини јако убедљива, још мање нам се таква чини претпоставка да је Његошева песма Бранку настала већ 1847 године. Да одмах кажемо: ми чак сумњамо да је ова песма Његошева творевина.

Ова песма није посебно објављена. Навео ју је Милош Мартиновић у *Срђу* за 1908, у своме чланку у коме се труди да докаже да су Радичевићи пореклом из Црне Горе. Да би му излагање било уверљивије, позива се на Његоша и каже: „Петар Петровић Његош, Владика и Господар Црне Горе, знао је да је родбина Бранкова из Зете, па му је зато и спјевао ове стихове". Мартиновић не наводи како је дошао до њих, као, уосталом и до свега другог што тврди у овом свом чланку.

Ову је песму прештампала београдска *Трибуна* за 1911 годину, одакле ју је Милан Решетар унео међу *Мање пјесме* Његошеве у издању Књижевне задруге. За њу он каже: „Ако је пјесма збиља владичина, по свој је прилици испјевана зими г. 1846-47 када је владика био у Бечу а и Бранко тамо на наукама". И Решетар, дакле, донекле сумња у ауторство Његошево. Ковијанић и Љубомир Јакшић Дурковић у то не сумњају, само што први сматра да ју је Његош испевао 1847, а други да је „поникла негде у време када је почела буна 1848-49" и да је у њој Његош „дао сталан суд о Бранку". Ми сматрамо да су све ове претпоставке произвољне и да се овде ради о Мартиновићевој мистификацији, и поред тога што дикција ове песме одговара дикцији Његошевој. Зар Змајева *Бранкова жеља* не одговара дикцији Бранковој?

Ако и усвојимо да је ова песма Његошева, остаје још отворено питање: када је испевана. Да ли пре појаве прве књиге Бранкових песама, као што претпоставља Решетар, да ли 1847, као што тврди Ковијанић, да ли о буни, као што каже Дурковић?

„Зими г. 1846-47" Бранко је био још сасвим непознат, мало је ко већ тада знао да се он бави песништвом, па то вероватно није знао ни Његош. Мало је вероватно да је Бранко из рукописа читао своје песме Његошу. О томе не постоји никакав писмени траг, али постоје сведочанства његових савременика да је Бранко врло нерадо говорио о својим песмама, а знамо да их је још ређе читао пред другима.

У вези са тим намеће нам се питање: која је песма раније испевана, Бранкова Његошу, или Његошева Бранку? За Бранкову знамо да је испевана 1848 и да је Бранко тек тада послао своје песме Његошу. На том се ваљда и оснива Дурковићева претпоставка да ова песма која је посвећена

Бранку а приписује се Његошу потиче из 1848 или 49 године. Ако усвојимо да је она испевана раније, може ли се претпоставити да је Његош морао толико дуго чекати на Бранков одговор. Зар Бранко није своју песму *Мини у споменицу* испевао за неколико тренутака?

Постоји и један, истина мало штур, податак о томе какво је мишљење имао Његош о првој књизи Бранкових песама. У разговору са Матијом Баном на Цетињу 1848 г. упитао је Бана: „А шта мислите о пјесмама Бранка Радичевића?“ Бан их је тада овако окарактерисао: „То је... други ред поезије, која рефлектира дух бечких Србаља, као и Ваша дух црногорски. Ондје је несташност, лијепа наивност, мекост, чаробно зујање у трави и у цвијећу, као што је у Вас озбиљност, крепчина, полет и праскање грома, он славуј, Ви орао!“ Његош је на то рекао: „О Бранку се потпуно слажемо“ (*Записи* 1938, XX, 339).

Једно је поуздано: Његош је о Бранку увек једнако мислио. Матија Бан је касније свој суд о Бранку из основе изменио.

II

Поред пештанске и сегединска српска омладина пристала је уз Бранка, мада је и за њу, као и за пештанску омладину, он дотле био сасвим непознат. Аца Поповић Зуб каже у својим успоменама на Бранка да су у Сегедину Бранкове песме изазвале „дишпут и ново недоумење, ко је тај Бранко?“ Онај „поп Димитрије из Сомбора“, о коме је овде већ било речи, задобио је сегединску омладину за Бранкове песме. Вук га, као што смо видели, ставља уз Бранка и Даничића. После свршене гимназије и богословије у Карловцима, Димитрије Поповић је у доба изласка Бранкових песама био ђакон у Сегедину. Један његов биограф каже: „Дуго година био је један од ретких српских свештеника, који су јавно пристајали уз Вука, писали новим правописом и чистим народним језиком“. По казивању Аце Зуба Димитрије Поповић је у српској сегединској читаоници држао предавање о Даничићеву *Рату* и Бранковим *Песмама*, које су — како каже Зуб — „... у Сегедину... добро примљене и оцењене“.

Пожунска српска омладина, са Милетићем на челу, одбила је Бранкову посвету песама. У њеној *Огради* свакако је најзначајније оно место где се каже да је Бранко „на пегазу по србском свјету летећи, свима судио и на све што је србско, хулу бацио“. По мишљењу твораца *Ограде* Бран-

ко није „задатак пјесника славјанског рјешио, који на пјесме своје ударати мора печат духа и живота славјанског, живота у ког је тканици основна жица: моралност".

Дуго се сматрало да је творац *Ограде* био сам Милетић и да је она скоро искључиво израз његова лична расположења према Бранку и његова негодовања због Бранкова нападаја на Хаџића. То је мишљење заступао и Јован Ђорђевић, који се није устезао да Милетићу то у лице каже. У писму Милетићу од 22 фебруара 1848 сумњичи Милетића да је био „pars magna", или, штавише, „maxima", а можда и „unica" при састављању *Ограде*. Ова Ђорђевићева сумња повукла је за собом и друге. Вуловић се, доцније, у почетку колебао и помишљао и на то да је *Ограду* писао „или је бар удесио с неким својим млађим пристаницама" Тодор Павловић у чијем је листу и штампана. У допунама своје монографије о Бранку, он, међутим, нешто одређеније тврди да је *Ограду* писао сам Милетић, као што га „уверавају проф. Ј. Ђорђевић, Л. Захаријевић и др."

На тај је начин ово мишљење преовладало и дуго је сматрано као тачно. Тек кад се нешто ближе пришло проучавању овога питања, показало се да је сумња на Милетића добрим делом неоснована, јер су поставке *Ограде* потпуно у складу са идеологијом пожунске омладине, која је била у много већој мери под утицајем Штуровим, него што се то раније мислило. Занимљиво је да је Аца Поповић Зуб још 1890 године тврдио да је српска омладина у Пожуну и Модри била под јаким Штуровим утицајем, који је хтео да од Срба направи Свесловене у духу Мицкијевића и својим идејама „поглавито Светозара Милетића заразио". Димитрије Поповић створио је око себе „други центрум" у чисто српском духу и „ова два центра српске младежи већ (се) 1847 мало попреко почеше гледати".

И писмо Јосифа Подградског Ђорђу Магарашевићу указује на огроман утицај Штуров на пожунску српску омладину, а какви су били Штурови погледи на књижевност, сазнајемо највише из студија Алберта Пражака. Ту сазнајемо да су Штур и његови следбеници били против романтике, да су осуђивали Бајрона, тврдећи да су његова схватања паганска и да он њима скрнави хришћанство и каља човечанство; да су се ограђивали од еротике и осуђивали оне који нагињу култу природе, да су били против утицаја Запада и сматрали да ће Словенство препородити свет, да је Штур од омладине тражио да се „у интересу морала, чува романтизма и еротичког сензуализма", да Штурова омладина нема интересовања за лирику и да од песничких форми највише цени оду, а од песника Хорација. (Literarni teorije Šturovyh žaku I). Даљим проучавањем Пра-

жак је утврдио да је српска пожунска омладина била под утицајем не само панславистичких, него и литерарних теорија Штурових (Literarni Slovenske let 50—70).

Сличне је студије вршио и Јулиус Хајденрајх и поред осталог тврдио да је Бранков романтизам био западњачки, а Штурова омладина, односно српска пожунска омладина била је задојена славенским романтизмом и тражила од Бранка да се држи тога програма. По мишљењу Хајденрајха Бранко је у почетку био одушевљени присталица чистог Српства, а пред крај живота стао на страну Запада. (Ruske zaklady srbskeho realizmu, Прат 1933).

Не мислимо улазити у оцену свега овога. Хтели смо само да укажемо на идејне погледе Штурове омладине, да би се видело да *Ограда*, и поред тога, по својој садржини нема много заједничкога са напред поменутим, ипак проистиче из става Штурове омладине, а не из личних побуда Милетићевих. Ако је њу и сам Милетић саставио, мора се претпоставити да се пожунска омладина морала са њом сагласити, јер како би иначе могла бити објављена. Да се омладина није са њом сложила, вероватно би се нашао неко који би се од ње „оградио“, који би је осудио, или оповргао оно што се у њој тврди. Једном речју: устао би неко у одбрану Бранкову. То се није догодило и зато сматрамо да имамо права да тврдимо да се пожунска омладина није идејно сложила с Бранком и да је *Ограда* нека врста њена манифеста, израз њена става према начину Бранкова певања.

Из успомена Јована Ђорђевића сазнајемо да је пештанска омладина стала одлучно на страну Бранкову. Јован Ђорђевић га назива љубимцем српске пештанске омладине и каже да је он „први показао шта то значи српски певати и како изгледа вештачка песма у народном руву“.

Када је изашла *Ограда* Ђорђевић се још није лично познавао с Бранком, али је шести разред гимназије учио у Темишвару и тамо друговао са Бранковима братом Стеваном. Одмах по изласку *Ограде* устао је у одбрану Бранкову. У поменутом писму Милетићу од 22 фебруара 1848, поред већ наведеног каже да *Ограда* не служи на част српској пожунској омладини, јер би „младеж по самој природи требала да пријатељује слободнијим мислима и да их гаји и негује“, а не да буде „окована и закована за стара предрасуђа и злоупотреблења, и по том слепа; или против свог горег уверења говори и ради...“ Он верује да Милетић, уствари, мисли исто што и Бранко, али га посебни разлози спречавају да то јавно каже. Нарочито му замера што злоупотребљава свој ауторитет, присиљавајући српску

пожунску омладину да усвоји његово лично мишљење.

Не може се порећи да је Ђорђевићева одбрана Бранкових песама врло речита и да га је при писању овога писма заиста руководила само „чиста љубав к слободи, истини и правди“, но ипак, нама се бар тако чини, у извесном погледу његова схватања су доста уска. Врло су карактеристичне његове речи да је „пештанска омладина еманципована списима Даничићевим и Вуковим“. Он, према томе, сматра да Бранко има истоветну улогу као поменута двојица. За њега су Бранкове песме у неку руку исто што и филолошки списи Вукови и Даничићеви.

Милетићев одговор на писмо Јована Ђорђевића није ни издалека онако речит и јасан као Ђорђевићево писмо њему. У њему има много сумњи и инсинуација, али можда и по које зрно истине. У Милетићу већ тада преовлађује политичар. Питање језика он не сматра најважнијим савременим питањем и не слаже се са мишљењем да само онај који се бави језиком треба да буде признат као учен човек. Њега највише занима положај Срба у Аустрији и не верује људима из најближе Вукове околине. Одриче да је *Ограда* писана да се Бранко нагрди, већ само да се са других спере љага Бранкове грдње.

Мада можда недовољно убедљиво и мало претерано, ово Милетићево писмо је занимљиво и карактеристично. Занимљиво је и то што оно није довољно запажено, мада је у много већој мери израз личног Милетићевог схватања него што је то *Ограда*. Писано је са доста ироније и болног призвука, али је врло искрено.

III

Ограда је била прва али не и једина осуда Бранкове поезије. Одмах по изласку прве књиге његових песама јавиле су се две доста неповољне критике о њима. Малетићева у београдским *Просветним новинама* за 1848 и Јована Стејића у *Подунавци* од исте године.

И поред оштрине којом одише Малетићева критика, у њој има и врло занимљивих и тачних запажања. Он пре свега тачно запажа да прве похвалне критике Бранкових песама искључиво говоре о језику којим су оне испеване, јер је ушло у обичај да се свака нова књига само по језику цени. Малетић је врло близу нашим савременим схватањима кад тврди да је „језик само о д е л о мисли, а м и с а о је главно“. Он сматра да је најбоље кад је „једно и друго сајужено“, а где тога нема, ту је мисао претежнија од језика. Оставља другима да суде о језику Бранкових песама,

он ће их укратко оценити само по садржају и унутрашњој вредности. После овога Малетић нам даје врло жив и заносан приказ *Ђачког растанка.* Сматра да је Беч Бранка искварио, задојио га „мрзошћу, завишћу, пакошћу и осветом". Он каже: „У Карловци (!) благ, ватрен, њежан, а у Бечу — суров, необуздан, пуст, занешен, бестидан". Замера му што ружи европске обичаје, ношњу и питомост нарави, желећи да Срби усвоје спартански начин живота. Нарочито му замера што назива мајмунима, магарцима и псима оне који се придржавају старог правописа. На крају апелује на Бранка да се окани уплитања у борбу око правописа и да се врати чистој лирици, па ће се род њим некада поносити и потомство га помињати са благодарношћу.

Критика Јована Стејића у *Подунавци* у многоме се слаже са критиком Малетићевом, основне поставке су му исте, само што је Малетић и речитији и мање пакостан од Стејића. Свакако је у целој тој критици најзанимљивије оно место где се Стејић обраћа Бранку и Даничићу речима: „Ви, радикалисти, ултраси у републики нашега књижества . . ." Тиме је и нехотице он први дао тачан суд о новој револуционарној струји која је надирала у нашу књижевност.

„Још је љућа и пакоснија била у Београду усмена критика Бранкових песама" — казује Светислав Вуловић. Погрде су падале са свих страна и Бранкове песме биле су у Београду забрањене. Од Стејићеве критике бранио га је Даничић, од усмене критике највише Јован Илић. Његовим заузимањем брзо је скинута забрана са Бранкових песама, али је Бранко искусио последице свога револуционарног става, када је као „радикалист ултрас" био протеран из Београда 1848 године.

Милован Јанковић писао је Вуловићу о том Бранковом доласку у Београд по свом сећању из младости: „Ми београдски ђаци гледали смо тада у Бранка као у неко више, надземаљско биће". Скерлић, међутим, сматра да је Милован Јанковић ствар „неверно претставио". Прегледајући архив Дружине младежи српске од 1847 до 1851 тврдио је да Бранко „са врло малим изузетком, није имао никакав утицај над тим живим и напредним делом српске омладине онога доба".

Све нам ово сведочи у коликој је мери била претерана Политова тврдња да је први утисак Бранкових песама на његове савременике био неизмеран. Његови пријатељи и привржениці тврдили су још за његова живота да је омладина разумела и прихватила његове песме. О томе пише Јован Ђорђевић Светозару Милетићу 1848: „. . . делце ово

свој циљ промашило није, разумели су га они, којима је намењено било". Мало мање одређено каже о томе Славко Златојевић у предговору свога *Златијства* 1851: „Ја знам да је сада почео Бранко. И почео је Прерадовић. Сваки по својем начину. И за руком им изађе. Прави свет признаде их". Видели смо, међутим, да ни сва омладина није пристала уз Бранка. Омладина у Пожуну, „најактивнија омладинска група српска", како је Скерлић назива, није прихватила посвету његових песама, није уз њега стала ни београдска омладина, а, како по свему изгледа, ни бечка. Она се није мешала у распру око Бранкових песама, али је реагирала на критику Ђорђа Малетића: „Ви, Господине, ако што с Бранком имате, није требало да насрћете на сву младеж Србску". Значи, дакле, да „младеж српска која се у Бечу учила" није била ни за Бранка, ни против њега, она се држала неутрално.

Милан Савић се скоро пола века касније питао: „Зар Бранко није још онда био м е т е о р? Ил можда није био то друговима?" Друговима је био, али, осим њима, мало коме другом. Један од тих „других" био је Змај. Он ће се одушевити Бранковом поезијом од тренутка „када је први пут Бранкове песме читао", већ у првој својој песми угледаће се на њега, служиће се Бранковим стиховима, после Натошевића први ће проречи трајност његовој поезији. Његов занос за Бранка трајаће дуго и касније ће много допринети Бранковој слави и популарности.

Но и поред свега тога што прва књига Бранкових песама није наишла на онакав одзив какав се могао очекивати и што ју је прихватио само један део српске омладине, пошто знамо како су се ствари даље развијале, можемо се потпуно сложити са мишљењем Аце Поповића Зуба да је „... прва свеска (!) Бранкових песама основала Бранкову славу, осигурала му дуготрајно име".

IV

За другу књигу Бранкових песама знамо да је остала нераспродана. Писац Бранкова некролога у *Српском дневнику* надао се „да ће бити прилике да је љубитељи поезије купе", сматрајући да су ове песме Бранков „умни мезимац", али се, као што знамо, ова његова нада изјаловила. Ова књига није привукла пажњу ни читалаца, ни критичара. О њој, како каже Вуловић, не проговори од Срба нико ни речи. Листови у Србији и не објавише је. „Само се Његош на њу осврнуо у писму Вуку 1851 године: „Бранко је приличан пролећњему лептиру који лети с цвијета на цвијет, он исто по запуштеној српској ливади ради".

Штурова критика на ову књигу Бранкових песама није допрла до наше шире јавности и зато се, осим Даничића, нико није на њу осврнуо, а Бранков одговор на ту критику врло је касно објављен.

Има неколико различитих објашњења зашто је друга књига Бранкових песама остала *незапажена*, али нам нико не објашњава зашто је остала *нераспродата*. Аца Зуб тврди да је „ни највећи хвалиоци његови нису докраја прочитали", јер се оно мало светлих мисли и дубоког осећања „изгубило у просту верзификацију и бомбастичке сликове, грмљавине и облачине". Зуб је замерао Бранку што је ову књигу песама издао „небрижљиво", а Бранко се изговарао болешћу и поред осталог рекао: „... издати сам морао, много сам брисао, а нисам допунио и исправио како сам хтео". Ни ово нам, као ни све друго што је о овој књизи речено не објашњава чињеницу зашто је она остала нераспродана. Не задовољава нас ни објашњење Б. Михајловића да је друга књига Бранкових песама „утонула у мртво море наше књижевности, у она глуха времена Баховог апсолутизма". Ми ову чињеницу објашњавамо друкчије. Сматрамо да је друга књига Бранкових песама зато остала нераспродана, што је већина наше тадање читалачке публике била према њему нерасположена и осуђивала га. Да је наша читалачка публика била одушевљена првом књигом његових песама, разграбила би другу књигу, ма је после и не прочитала докраја. Није нимало важно то што наша тадања књижевна критика није била на висини, на што се позива Михајловић; важно је то што читалачка публика, а у првом реду омладина, није прихватила другу књигу његових песама, без обзира на њену вредност. Зашто омладина овом приликом није показала своје старе симпатије према Бранку? Или, можда, те симпатије нису биле тако велике, како се обично мисли.

Илија Огњановић је тврдио једном приликом да је Бранко већ 1852 био популаран. Не знамо по којим изворима Б. Михајловић долази до својих закључака да је Бранко још за живота „био широко познат и цењен", да је био широко познат „у круговима српске интелигенције у Бечу".

Скерлић се у два маха осврнуо на ово питање. У својој *Омладини* каже да су Бранкове песме са одушевљењем поздрављене „у круговима младе школе, где се славио више начелни пријатељ... него лирски песник и уметник". У *Историји нове српске књижевности* каже да су Вукови са одушевљеним похвалама, које су више ишле његовом следбеници „дочекали младога песника раширених руку и

језику и филолошким идејама но његовом песничком таленту". Нама се чини да је и сам Скерлић преувеличао ефекат који су изазвале Бранкове песме одмах када су се појавиле. Много нам се тачнија чини његова тврдња: „За све време педесетих година Радичевићев утицај се слабо осећа".

Димитрије Руварац, који се само узгред бавио књижевношћу, писао је о томе неколико година пре појаве Скерлићеве *Омладине:* „Савременици Бранка Радичевића, не само да га нису за његова живота онако поштовали и ценили, као што је он заслужио, него га нису знали ни хтели достојно ожалити ни кад је умро . . . Савременици се Бранкови не постараше ни толико, да бар тачно забележе дан његове смрти". („*Бранково коло* 1901, 686—687).

V

Смрт Бранкова заиста није довољно видно обележена у савременој српској штампи. „Свега су два листа рекла коју више о смрти и погребу Бранкову", каже о томе Милан Шевић. Прву вест је донео *Световид* А. Андрића, вероватно из личних обзира према његову оцу, који је био сарадник Андрићева *Зимзелена.* Други је допис био поручен, а изашао је у Медаковићевом *Српском дневнику* са закашњењем од месец дана. Мисли се да га је писао Стеван Павловић по поруџбини Јована Бошковића. Штампан је међу вестима из Аустрије и не пружа нам нових и занимљивих података. Писан је невешто, са доста претеривања и уопштавања. Данас се читалац овог некролога мора упитати да ли је његов писац читао Бранкове песме, кад тврди да се „у позније време" жаока неких његових ранијих песама "преливала... све више у прави песнички хумор и сатиру" и да је Бранко „нарочито своју вештину показао у шаљивој и веселој поезији".

Вероватно и опет из личних обзира Бранкову су смрт огласиле и *Српске новине* Милоша Поповића, а поред ових исто тако укратко још и Гајева *Даница,* чији је Бранко био сарадник, и *Невен* В. Сабљића.

Од савремених песника ожалила су га само двојица. Један је непознат, са чудним именом, вероватно псеудонимом (Ф.Чвгетек). Песма му је без вредности, сувопарна и млака. Другу је испевао Никола Боројевић. Ни његова песма *(На смрт младог Бранка Радичевића)* није углађена, али има доста истине у речима Андре Гавриловића, који ју је објавио 1902 године: „ . . . није Бранка нико у српству

ожалио тако лепо и крепко као што је Никола Боројевић“ (*Коло* IV, 1902, 715—717).

У песми се каже како се вила са Велебита увила у жалосну одору и како једног јутра није закликтала. Песник јој се обраћа питањем:

Шта је српска мајко с Велебита?
Ил' су нама нови црни гласи?
Ил' осветног Србин нејма мача?
Ил' за славу не има пјевача?

Али вила бори се с уздаси,
Сузе рони, а одговор спрема:
Српству Бранка већ на веке не'ма.

Змај је овога пута ћутао. Ћутала је и сва српска интелигенција у Бечу и цео Вуков круг и сви други Бранкови пријатељи и познаници, скоро цела српска омладина и сви они који су пола века касније онако похвално о њему говорили.

Младен Лесковац у једном од својих чланака о Бранку каже да „У тренутку када је Бранко умирао, култ његов, онакав како га ми осећамо данас, у сасвим природним сразмерама са песниковим значајем и заслугама, још ни близу није постојао: Бранкова смрт једва је и забележена . . .“

И Бранков гроб у Бечу биће скоро заборављен. Милица Стојадиновић Српкиња нашла га је 1854 године у корову. „Познаде се одмах да тај гроб нико од рођених не полази“, каже она у своме дневнику. Чак скоро четврт века касније — да одмах и то поменемо — Вукова кћи Мина, говорећи о Бранкову гробу у Бечу, каже: „ . . . око гола камена разбија се вјетар, па хујањем својим као да нас опомиње: Сјетите се свога пјесника, он је боље заслужио“.

Нема сумње да је заслужио много више од онога што су му признали и дали његови савременици. И поред неколико позитивних оцена његове поезије, она неће бити опште позната и призната. Неколико првих генерација после његове смрти неће у њему видети оно што ће видети генерација од 1883 и неколико генерација пре ове.

VI

У првој деценији иза смрти Бранкове несумњиво је најзначајније и најтачније оно што је у *Летопису* за 1857 о његовој поезији казао Јаша Игњатовић. У својој оцени Бранкових песама он ће отићи знатно даље од Атанацковића. Неће истицати само Бранкову способност да лепо опише природу и своја осећања, већ ће покушати да од-

реди и Бранково место у развоју наше уметничке лирике. Свакако се на самог Бранка односи и његова констатација да је у последњој деценији српска младеж прионула уз народну поезију и оне списатеље који су почели писати народним духом, који су почели репродуковати мисли и осећаје који се налазе у народним песмама. Ову појаву Јаша Игњатовић сматра почетком нове ере у српској књижевности, јер се „туђ елеменат од нас кидати почео“. Бранкове су песме показале да се у песништву може нешто савршеније створити „тек својим сопственим чувством и кројем“. Игњатовић констатује да је српска критика при појави Бранка ћутала, као да није била спремна да га достојно прими, али је „младеж српска његовом лиром одушевљена на њега се угледала“.

На кога је овде мислио Јаша Игњатовић? Да није можда мислио на Змаја, који је, поред подражавања Бранкове лирике, те исте године певао:

Бранко нам трухне у туђој земљи
Гроб што је нама сваком свет.

Поменути трезвен и паметан Игњатовићев приказ Бранкове поезије завршава се речима: „Но Бранко је оставио за собом сјајан траг, који и данданашњи многима светли“. Било је, међутим, и таквих којима није светлио.

У *Седмици* за 1858 годину појавила се песма Бранку од непознатог песника, која гласи:

Коњиц ти се уморио,
Ниско главу оборио,
Не седлај га, не паши га,
Не мучи га, не јаши га,
Мож' на њему поседити,
Ал' он неће полетити,
Ви'ш и ходом да посрне,
А кад каса, још и грђе, —
Залуд на њег помркујеш,
Кад се с децом утркујеш:
Ни из ока, ни из бока
Не истера више скока.

Значи, дакле, да је паралелно са растом Бранкове славе и популарности негде дубоко тињала и мржња на њега, или, ако хоћете, да је линија његове славе одиста била кривудава, да је било плима и осека, односно, да је његова слава наизменично расла и опадала.

Бранкове су песме споро продирале и у образоване кругове српске. Сам Јаша Игњатовић, према сопственом признању није их читао одмах чим су се појавиле, већ тек

неколико година касније. На велико запрепашћење Змајево, Лазо Томановић их није читао све до 1868 године.

Зар то није довољан доказ да је његова слава и популарност расла полагано?

У првој деценији после Бранкове смрти неће се јавити нова издања његових песама. Прештампаване ће бити само поједине песме и поједини стихови као мото. У почецима свога песничког стварања угледаће се на њега Змај и Ђура Јакшић, да поменемо само њих. Даничић ће 1858 године искористити његове стихове за примере у својој *Синтакси*.

Но све ово чини нам се ипак мало, не пружа нам довољно доказа да је Ђорђе Рајковић говорио праву истину, основану на чињеницама, када је 1860 године певао:

— — — — — — — — —
— — — — — — — — —
Бранка куде, ал' он данас
Читалаца има много.

Кад овако стоје ствари да ли је одиста Јаша Игњатовић, као што тврди Б. Михајловић, 1857 године изнео само „једно мишљење које је већ широко завладало", или је, у што сумња Михајловић, оно што је он рекао о Бранку било само „плод изузетно доброг запажања". Ми смо склони да више верујемо у оно у што Михајловић сумња, јер налазимо доста мало доказа да је Бранко код нас већ у ово доба био у толикој мери популаран, да је мишљење о њему већ било искристалисано. Скерлић је тврдио: „Тек када је око 1860 стао пристизати чист романтичарски нараштај, песнички глас Бранка Радичевића стао је нагло расти". Од 1860 он се сматра као оснивач нове српске поезије и постаје узор младих песника српских. И сам Михајловић каже нешто врло слично кад тврди: „Наш романтизам се шездесетих година разбуктао својом силином и прихватио Бранка као свога родоначелника". Но и поред тога што се у овом питању слаже са Скерлићем, Михајловић се и љути на њега кад каже: „Варао се Скерлић и многи пре и после њега, који су тврдили да је Бранкова слава порасла тек око 1860 године . . ."

Ми смо много више склони да прихватимо Скерлићево мишљење, јер нам се чини да за њега постоји више доказа.

Већ је Вуловић приметио: „Од 1860 г. све је више цитата из песама Бранкових. Још ове године о Бранку се вели само: наш Бранко". Када је 1861 године новосадска *Даница* објавила две дотле непознате његове песме, не безначајне већ изузетно јаке, није нимало чудно што је трећа књига његових песама и поред свих недостатака у њој онако свесрдно дочекана.

Објављујући њен скори излазак *Данница* је између осталога писала: „. . . код нас ће, на срамоту нашу буди речено, нужно бити и јавити ко је тај Бранко бијо“. Зар и ово није један од речитих доказа да се Бранко све до овога доба доста ретко помињао, да су многи о њему мало знали. Доказ је за то и ова констатација у истом чланку: „. . . за оно што је лепо и красно очију не имадосмо . . . за праве песнике наше тако слабо саучестије показасмо“.

Осим *Данице* и *Српски дневник* је објавио излазак треће књиге Бранкових песама у пуном уверењу да ће се „овом гласу заиста свако зарадовати“ (бр. 90, 1861) када је ускоро изашла ова трећа књига његових песама, у којој су осим песме *Кад млидијах умрети*, објављени још и *Укор*, *Туга и опомена*, *Два камена* и *Убица у незнању*, да само ове поменемо, и онако дирљив предговор и поговор, које је писао Бранков отац, није чудо што је ова књига примљена много свесрдније од ранијих. И Змај ју је топло поздравио у своме *Јавору* за 1862 годину.

Но док се *Данница* још 1861 године питала: „. . . камо онога који би и данас смео одрицати да је Бранко дао садашњи живот нашој књижевности“, а Коста Руварац у *Летопису* исте године назвао Бранка оснивачем млађе песничке школе „коју у неку руку можемо назвати народном“, у *Видовдану* за 1864 годину јавио се поново оштар напад на Бранка и његову поезију. Мада је потекао из „кальава врела“ врло је занимљив и карактеристичан. Пошто није довољно познат и приступачан овде га у целини саопштавамо:

> У овом првом периоду наше књижевности поезија је бацила највећа блистања. Милутиновић, Мушицки, Петар Петровић III, Прерадовић и Радичевић, сваки је у свом кругу означио светлу стазу. Окром ових још се неколико других здраво одликовало, али они су на челу. Доцније ће народ наш дочекати епоху да оволико сјајних песника скоро сви у једно време живе. Ми нећемо овде њина дела критично (!) прегледати, него утолико само, у колико то спада у начела наша, то јест с моралне стране.
>
> Моралност је у свију добра, у неких виспрена, само није у једног од најдаровитијих лирика, у Радичевића. То је сјајан ум, који се у блату путености ваљао, и није се стидео такав ступити пред свет. Он је једини ударио на књижевност нашу печат развратности. Што је већи песник био, тим га више осуђујемо, и на таки појав жалимо.
>
> Што је Кастија у италијанској, то је Радичевић у српској поезији. Он у томе није имао по срећи још ни једног у нас подражавателя, и желимо на част наше књижевности и нашег народа да на веки остане сам. Идеалисати развратност, представити народу у најпри-

мамљивијој форми оно, чега се сваки покварен човек пред јавношћу стиди и од јавности крије. То су појаве ретке у човечанству, то се зове не поштовати ни себе ни народ. Поезија мора нас дизати у више кругове, храбрити нас, тешити, а не бацати у блато. Радичевић са својим великим даром није разумео позив појете, није разумео да је песник свештеник идеала и ако тај позив изневери да може за собом оставити име, али не са именом скопчану славу. Славно је оно свима што је племенито, што води човечанство к побољшању. Свака је друга слава лажљива. Да је Радичевић имао у нас последователља у моралном правцу, то би отровало наше друштвено препорођење у самом почетку, јер свуд подобни књижевни појави означују декаденцију народа у ком се појављују.

„Неколико поштователља Бранкових“ устали су одмах у његову одбрану и у *Српском дневнику* за 1864 годину одговорили „моралисти *Видовдановом*“. Између осталога кажу: „Докле год споменути моралиста не докаже истину својих аксиома цитатима из Бранкових песама, дотле ми проглашујемо казивање његово за лаж и клевету песникова спомена“ (бр. 29 од 16 III).

Шта је побудило анонимног писца напада у *Видовдану* да се тако жестоко обори на Бранкову поезију? Лични разлози нису више били у питању. Нису они били у питању ни 1858 године, када је Бранко био нападнут у *Седмици*. Можда нам поређење са Кастијем може помоћи да одгонетамо ову загонетку. Било како било, јасно је да Бранко још увек има противника, притајених, али тим опаснијих. Они су одраз сукоба два различита погледа на свет, две одређене идеологије. Зар се у овом нападу не крију оне исте тенденције којима су одисали први напади на његову поезију пре нешто више од сто година?

VII

Зашто су Бранкови савременици, пријатељи и познаници толико дуго о њему ћутали? Зашто су допустили да се заборави многи тренутак његова живота, многи његов доживљај? Зашто су избегавали да кажу своје мишљење о њему док су га се још живо сећали? Зашто га нису бранили док је још био жив? Можда је било потребно да се извесна питања којих су се дотицали напади на Бранка потпуно не избистре, или су се можда бојали неких притајених сила и чекали да њихова снага опадне. Бранкова популарност зависила је од исхода сукоба отпочетих око питања језика и правописа, а касније пренетих и на друга поља нашег јавног живота. То је био дуг и спор процес који није било лако уочити и зато су мишљења о овом питању до данас

остала подељена. По мишљењу једних Бранкова се популарност рано јавила и непрекидно траје од појаве прве књиге његових песама, до данас. По мишљењу других она је полако сазревала, али је стално расла. По нашем мишљењу она је и расла и опадала доста дуго и скоро по правилу, све донде док се прилике у нашем друштвеном и политичком животу нису бар донекле разбистриле.

Бранкова слава и популарност уско је везана са приликама у нашем јавном животу, са погледима на свет и ориентацијом наших друштвених слојева у одређеном добу. Седамдесетих година прошлога века већ је била почела кристализација појмова. У то доба већ почињу и припреме за борбу за народно ослобођење, почиње и деловање Светозара Марковића и дуги процес нашег друштвеног преображаја у условима друкчијим од ранијих. И борба Светозара Милетића већ је била уродила плодом, антиклерикализам почео је живо струјати. Змај и Ђура Јакшић заузимају свој одлучан став у овом питању, као и у многим другим питањима нашег јавног живота и својом поезијом делују на васпитање маса.

Мало је таквих који су већ 1860 смели да кажу шта тишти појединца и цео народ и зато радије ћуте и чекају. Нама се не чини нимало чудно што Јован Суботић ћути о Бранку толико дуго, што Бранкове песме не уноси у своје *Цветнике* и *Читанке*, што га Шафарик не помиње у својој *Историји*, што Полит о њему опширније говори тек 1893 године. Не чини нам се чудно што се друго издање Бранкових песама јавља тек четрнаест година после његове смрти. Ни Прерадовићев сонет посвећен Бранку 1870 године још увек није одраз правог стања ствари. Не чини нам се тачно оно што Прерадовић тврди у другој строфи тога сонета:

Жива радост рођеног нам св'јета
Дочеком ти свакој пјесми била,
А уз сваку здравица се пила:
Пјевао нам јоште много љета!

Тако Прерадовић може да пева 1870, десет година раније не би могао то да тврди, а двадесет година раније подигао би против себе буру незадовољства, крајње негодовање.

Чак и у ово доба мало је било живих, који су као Огњеслав Утјешеновић завидели Бранку на његовој посмртној слави. Његова слава тек се назирала, још се није заблистала и усталила.

Нарочито је у Србији дуго времена Бранко био врло слабо познат. Србија није дала ниједног претплатника на прву књигу његових песама. Када је ова изашла, одмах је била забрањена. По школама у Београду предавало се још крајем шездесетих година да Бранкова поезија „одбија својим загушљивим и отровним мирисом".

Срета Стојковић је 1924 године тврдио да га је крајем шездесетих година „Бранкова лирика формално опијала, очаравала", но колико је било таквих који су то могли тврдити?

Путујући по Србији седамдесетих година Милан Миличевић нигде није чуо да се певају Бранкове песме. Шта више, знао је да се у Београду „на те песме гледало попреко, а некад их ни преносити није нико смео". Када је на сабору у Штубику 1872 године кобишнички учитељ Деспот Стефановић запевао *Гусле моје овамоте мало* ... „сви су били очарани, али нико од гостију није знао чија је то песма", већ „чисто радознало управљаху очи у певача". „Само један од гостију" — каже даље Миличевић — „за кога ми рекоше да је певач на гласу, диже се, прође Г. Стефановићу и, загрливши га рече: Тако ти среће, откуда ти та песма?"

Треће издање Бранкових песама, штампано те исте године у Београду, распродао је Велимир Валожић „све за неколико дана". То је био моменат наглог, али не и изненадног успона Бранкове популарности, моменат када линија његове славе постаје правија, кад престаје да кривуда и напреже се да се задржи на висини.

Зато је и подухват Стевана В. Поповића уродио плодом. „Усљед публикације календара Орла српски свет почео се интересовати за Бранка већма него досада", тачно примећује Миша Димитријевић 1887 године. Поред Минина писма уреднику, томе је највише допринела Змајева *Бранкова жеља*, којом је и сам Змај утврдио своју већ раније стечену популарност. Он је, као што смо видели, још 1857 прижељкивао пренос Бранкових костију, а да је о том и касније морао мислити видимо и из његове примедбе иза песме.

По нашем мишљењу Змајево интересовање за Бранка необично је много допринело Бранковој популарности. „Није много писаца, чак и млађих, код којих се даје осетити... непосредни утицај Радичевића", писао је Скерлић 1905 године. „Јачи је траг код Змаја", тврди он даље и то доказује примерима. Бавећи се у Бечу за живота Бранкова Змај настоји да што више буде у друштву овога и обрати његову пажњу на себе. Васа Стајић свакако мало претерује кад

каже да Змај „трчи за својим идолом“, но колико је Змај био присно везан за Бранка манифестоваће се у много маха. Змај је присуствовао Бранкову погребу у Бечу 1853, 1879 поздравио је прославу двадесетпетогодишњице Бранкове смрти, коју је приредила бечка Зора. „И сад, после четврт века, бол за Бранком мино није“, тврди он том приликом. 1883 присуствује ексхумацији Бранкових костију „видно потрешен“, присуствује и Бранковој вечери у Бечу те године. Брзојавом у стиху поздравља пренос костију, а и посебном песмом. Већ стар и изнемогао покушава у својим цртежима да оживи Бранков лик. Све нам то даје право да тврдимо да је Змај од свих Бранкових савременика највише допринео Бранковој популарности.

У много мањој мери је томе допринео Бранков друг и пријатељ Ђура Даничић, ма колико да је у време изласка Бранкових песама узимао Бранка у одбрану. И он је, додуше, поздравио прославу двадесетпетогодишњице Бранкове смрти, суво и озбиљно, какав је и сам био. По свему изгледа да је до краја живота Бранка ценио искључиво као доброг зналца народног језика и присталицу Вука Караџића, јер мада је и сам у младости певао песме, није за поезију имао смисла и разумевања. Он је чак сматрао да у Бранкову животу није било ничег значајног ни занимљивог и да се његов карактер није докраја развио и о томе је писао у једном писму без датума Стевану В. Поповићу. Можда је и Јагић био под његовим утицајем, када је оцењујући Вуловићеву студију о Бранку, између осталог рекао: „Пошто је умро млад, није доживео прочишћену зрелост и дубину мисли“.

Са публикацијама у *Орлу* почиње да расте Бранкова слава и популарност, а паралелно са тим и акција за пренос његових костију. Исте године изабран је у Карловцима одбор који ће се о томе старати и почело је са сакупљањем прилога. Није све ишло лепо и глатко и непосредан повод да се пренос изврши није било одушевљење Бранкових поштовалаца, већ бојазан да му гроб не буде преоран, због преуређења гробља у Бечу.

Не мислимо се задржавати на свим појединостима у вези са преносом и свему што је претходило томе, свим перипетијама због којих је пренос одгођен (в. о томе *Летопис*, св. за септембар-октобар 1947), довољно је да истакнемо да је већ сама акција за пренос, а особито сам пренос Бранкових костију на Стражилово усталасао народне масе у много већој мери него што је ико могао очекивати.

Кад данас прелиставамо дневне листове и часописе из 1883 године, не можемо скоро да верујемо колико се високо

попело одушевљење за Бранка и његову поезију. Довољно је само прелистати новосадску *Заставу* за ту годину и уверити се да је централно питање нашег јавног живота у тој години био пренос Бранкових костију. Припрема за тај акт пиетета према песнику, ујединила је све народне слојеве. Мада је акција за пренос покренута одозго, прихватиле су је народне масе. У тој акцији учествовали су сви наши крајеви: „Од Пеште даж' до Черне Горе...“ Цео народ је одмах прихватио сугестије неколицине школованих људи, који су прегли да испуне Бранков завет, онако непосредно изражен у његову *Ђачком растанку*. Цео народ је схватио да му је дужност да тај завет испуни и сав се усталасао, претворио се у огромну реку света, која је крајем јула 1883 потекла улицама Карловаца. По причању једног учесника на преносу свет је тих дана, и гладан и жедан, ноћивао на улицама Карловаца. Аустриске власти су сасвим правилно оцениле да ово није само израз пиетета према једном песнику и, уплашене оним што су читале у тадањој нашој штампи, забраниле су све јавне манифестације приликом преноса. „Кад се с брега закотрља, ко ће стену задржати?“ — ко је могао зауставити ову бујицу света и угушити овако спонтано одушевљење народа?

Кад се неколико година касније појавила студија Светислава Вуловића о Бранку Радичевићу, која још и данас претставља непресушно врело за проучавање његове личности и његове поезије, било је јасно да је Бранко заузео врло завидно место у историји наше књижевности. Бар привидно су ишчезле све распре о вредности његове поезије и сам га је народ на врло свечан начин пренео у пантеон.

VIII

Као што смо видели: Бранкова слава није потекла одоздо. Бити популаран, уствари, не значи бити признат и вољен у кругу школованих људи. У правом смислу речи популаран је само онај, кога цео народ, најшире његове масе разумеју, признају и воле. У једној бирократској држави, каква је била Аустрија, није се могла ни замислити таква врста популарности око половине деветнаестог века. Тако популаран није могао бити ни наш Бранко, јер наше народне масе нису биле ни издалека толико просвећене да саме осете вредност једнога песника и да га издигну високо изнад других и признају својим љубимцем, без обзира шта о њему мисле школовани људи и упркос распри које се око њега воде. Лепо би било када би се могло доказати

да је Бранко на такав начин постао популаран, да је постао популаран без обзира на подељеност наше интелигенције у питању његове вредности и значаја, и то одмах, чим су се појавиле прве његове песме или убрзо после тога. То није био случај код Бранка и ми не верујемо да ће се моћи доказати да се у томе варамо. Ниједан од савременика Бранкових није нам на то указао, ма колико иначе похвално о њему говорили. Из самог Бранковог доба немамо никаквих поузданих докумената за такву једну тезу, а меморарска литература о њему не чини нам се ни за решавање других проблема у вези са проучавањем Бранка довољно поуздана. Она се већим делом јавила врло касно. Довољно је поменути да Полит своје *Покојнике* пише четрдесет, *Успомене* четрдесет седам, а дело *Како сам провео свој век* шездесет и две године после Бранкове смрти. Из тако велике временске удаљености на људе и догађаје из прошлости гледа се сасвим друкчије. Много већу вредност имају савремени документи, али ових у вези с Бранком има врло мало. У доба када Бранкови савременици пишу своје мемоаре, питање књижевног језика и правописа било је већ давно скинуто с дневног реда. Ни Вук, ни Хаџић, а нешто касније ни Даничић, нису више били међу живима. У животу је био још само врло мали број Бранкових савременика и познаника. Бранкове песме биле су већ толико пута прештампаване, коментарисане и оцењиване, његов култ већ толико јак и распрострањен, да му се нико више није могао супротставити и потценити га. Било је потребно да помру сви они који су били први трубачи Бранкове славе, као и сви његови главни противници, да би се искристалисао коначан и непристрасан суд о његовој поезији. Тек тада су се његове песме почеле процењивати по њиховој правој вредности, по оном новом и свежем што је он унео у српску уметничку лирику. Према томе, већи део мемоарске литературе о Бранку нема ни издалека онакав значај, ни онакву вредност која јој се обично придаје. Мемоарска литература о Бранку није могла утицати на коначан суд о његовој поезији. Још је мање могла утицати на његову популарност у народним масама, до којих она није ни допрла. Питање на који је начин Бранко постао популаран у народним масама врло је тешко решити. Врло је тешко чак похватати и трагове те популарности, одредити моменат када се она јавила и указати на то како се даље ширила.

Ми смо наишли на врло мали број трагова о томе. Знамо само за један такав за Бранкова живота. У суботичком календару *Звезда* за 1851 годину прештампан је његов *Циц*

и „Део неке дугачке песме *Ђачки растанак*“ под заједничким насловом *Младе песме*. Издавач календара хвали језик његових песама. Каже да је овај „чист и разговетан каквога ми мало у којој књизи имамо“ и обећава да ће их распродавати уз своје календаре. Ово прво прештампавање Бранкових песама у једном народном календару може се сматрати почетком продирања његове поезије у шире масе. У новосадском *Српском народном календару* за 1863 налази се илустрација једне сцене из *Гојка* од непознатог аутора, а уз ову и стихови из *Гојка*, који је објашњавају. Илустрација је примитивна и груба, али је вероватно и она допринела Бранковој популарности. Нешто касније и популарна илустрација *Бранко и вила*, рађена по слици Миливоја Мауковића служиће истом циљу.

На који начин ће његове песме продрети у масе? И Скерлића је ово питање морало занимати и проучавајући га дошао је до оваквог открића: „У популарним песмарицама онога доба нема места његовим песмама, тако као да никада нису ни испеване“. Супротно томе Борислав Михајловић тврди да већ шездесетих година „многобројне његове песме почињу да се певају, силазе у народ, у популарне лире, у пречанске прославе, академије, лумперајке“ и да Бранко већ тада „постаје народни песник“. Ми засад ово питање нисмо могли у појединостима испитати, али по материјалу којим ми располажемо, Михајловићева тврдња чини нам се у многоме претерана у односу на доба о коме он говори.

Очевидно се претерује и кад се тврди да је народ прихватио Бранкове песме као своје и певао их по својим мелодијама. Ми не знамо да има много таквих примера, јер многе Бранкове песме нису довољно приступачне народу и поред једноставности израза и чистоте језика. Зашто за *Јадну драгу*, *Укор* и *Кад млидијах умрети* не постоје народни напеви? Други је случај са *Девојком на студенцу*, и није нимало чудно што је баш ову песму народ прихватио као своју.

Ни *Ђачки растанак* народ у целини не може схватити, нити се то може од њега тражити, али је она ипак једна од најпопуларнијих Бранкових песама по оним местима у њој која су народу била блиска. Народ ју је прихватио не удубљујући се у смисао свакога одељка, као што чине образовани појединци. Сам Бранков живот, прекинут у напону снаге и његови стихови који говоре о томе, дотакли су се срца народних маса. Дотакла га се и његова песма *Кад млидијах умрети*, и ако је није у целини разумео. Потресла га је његова „судбина“, да се тако изразимо, а мило му је било и то што је певао о ономе што је и њему било блиско. На тај је начин Бранко постао популаран у правом смислу

речи. Можда и раније него што ми, због недостатка поузданих доказа, претпостављамо.

Да се акција за пренос Бранкових костију на Стражилово дотакла и широких маса одмах чим је покренута и да су Бранкове песме у то доба читали и сељаци, видимо из песме *Фрушкогорске девојке живот*, коју је спевао Крста Поповић, сељачки момак из Буковца, а објавио је *Јавор* за 1878 годину. У тој песми наилазимо и на ове стихове:

Волела бих да се смањаш туди
Да т' притиснем на млађане груди.
— — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —
Ту се млада по стенама верем
Па цветиће и јагоде берем
На све стране ту цветићи стоје
И тичице умиљато поје
Ода свуда стење поносито
Липе гране раширile вито
Липа цвета, цветићи мирише
А по њима ветрићак уздише,
На све стране дебело залаће
Благо драгу кад ту драго нађе!
— — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —
С њима шећу момице танане
Свака ј' од њи бела као лане.
— — — — — — — — — — — — —
Певај, бери, до саме вечери.

Таквих примера, вероватно, има много. Слични појави су нарочито учестали 1883 године. Многи мали и непознати људи из народа у примитивним стиховима, подражавајући Бранка и служећи се и његовим стиховима, или бар његовом дикцијом, описују неке моменте из његова живота, на начин који њима одговара. Постоји читав низ песама те врсте, које су певане уз гусле или тамбуру пред пренос или о самом преносу његових костију на Стражилово. Ове се могу наћи у нашим дневним листовима из те године. Оне немају никакве књижевне вредности, али су документат времена и сведоче о јачању Бранкове популарности у то доба.

Исте године јављају се и песме о Бранку, које је чуо у берби у Фрушкој Гори Александар Сандић и објавио их у *Јавору* за 1883 годину. Те се песме искључиво односе на пренос Бранкових костију, што такође сведочи да је овај догађај заталасао народне масе и популарисао поезију Бранка Радичевића. Сандић о томе каже: „Песма Бранкова и до јако орила се у берби... али никад још тако као ето ове јесени". Ове песме о преносу Бранкових костију пе-

вале су се по целом Срему и сачувале су се овде и данас. Већ је Сандић забележио: „Кажу ми . . ., који су слушали како тамо дубље у Срему песме ове о Бранку певају певачице и другачије.“ На молбу проф. Павла Поповића једну варијанту тих песама забележили смо у Бољевцима 1924 године и њему је уступили.

Те песме су знали и Срби Новосађани и кад се Сандић распитивао код девојака да ли знају ко је Бранко био, једна му је од њих одговорила: „Биле смо и ми кад су Бранка пренели тамо на Стражилово. Па знамо ми и Бранкових песама!“ По свему томе Сандић закључује да се Бранко „у нас сасвим понародио: за -њ знаде данас и мало и велико у нас“.

За пренос Бранкових костију заинтересовали су се, како видимо, сви слојеви српског народа. О томе сведоче и издашни новчани прилози дати у ту сврху и многе јавне манифестације: беседе, села, вечери, концерти, предавања, које су организовали махом школовани људи, али су их сви слојеви посећивали. Сељачке масе славе у то доба Бранка и на свој нарочити начин. Тако је на пр. 1883 године у Босанском Прњавору цела варошица прослављала Бранка под ведрим небом. Игра се коло поред стабла на коме се налази Бранкова слика, рецитују се и певају његове песме. За успомену на њега саде „Бранкове липе“. Сличних примера има тако много у свим крајевима нашим и они сведоче да је Бранко био већ у то доба врло популаран и да се његов култ проширио на све наше крајеве.

IX

Линија Бранкове славе и популарности потпуно се усталила тек 1883 године. Шта је, међутим, било са његовим притајеним противницима? Ови су и надаље роварили, али њихови нападаји немају сада скоро никакав значај. На њих се мало ко осврће.

Патријарх Герман Анђелић, као патрон Карловачке гимназије, не дозвољава учешће целе школе на свечаности о преносу, но ипак су и претседник и тајник Одбора за пренос били професори ове гимназије.

Док су, како рече Светислав Вуловић, око Бранкова гроба на Стражилову ницале легенде „али још није трава поникла на новом гробу . . . зачуше се о Бранковим песмама и таки гласови, који бејаху налик на оне од 1848“. Полемика се водила у дубровачком *Словинцу* за 1884 годину. Карактеристично је да су у њој учествовали Матија Бан и Драгутин Илић, мада је први онако хвалио Бранкову по-

езију пред Његошем 1848 године, а други извесно време био уредник *Бранкова кола* и аутор песме *Бранку*, која се у композицији Јосифа Маринковића далеко чула.

Ову је полемику у *Словинцу* опширније приказао Ј. Ђоновић у цетињском *Стварању* 1947 године (533—555) и зато читаоце *Летописа* на њега упућујемо.

Ни став Лазе Костића према поезији Бранковој није нимало умањио Бранкову популарност. Пошто је најпре узалудно покушавао да осујети пренос Бранкових костију, прикривајући своју личну нетрпељивост тобожњим начелним ставом, продужио је Бранка да напада у свакој згодној прилици. Нарочито онда када је осетио да Бранкова популарност све више расте и добива широке размере. После врло неукусних нападаја на Бранка и његову поезију у *Зети* и *Црногорци* за 1885 годину, о прослави педесетогодишњице *Ђачког растанка* у Београду 1894 године испевао је другу песму у којој се, са много мање успеха него раније, трудио да скрије своју завист на песничку славу Бранкову. Једини се он у то доба питао: „Зашто *Ђачки растанак* песма над песмама?“ Његова нетрпељивост према Бранку није никад јењала. Већ скоро пред крај свога живота, у последњој деценији, рекао је свој коначан суд о Бранковој поезији. „Хвалећи најлепшу ... песмицу у *Снохватицама*“, рекао је да ова (Бисенија) више вреди „од ма које Бранкове песме“.

Мајсторско решето времена пречистило је сва ова питања, Бранкова поезија не покреће више никога на полемику, суд о њему већ је давно устаљен. Прослављена је у нешто скромнијем обиму и педесетогодишњица његове смрти и стогодишњица његова рођења у врло широким размерама, као и стогодишњица изласка прве књиге његових песама, односно стогодишњица победе народног језика. Издања његових песама намножила су се у тако великом броју, да их је тешко сва и побројати. Писано је о њему толико много и исцрпно, да се указала потреба библиографије о њему и његовим песмама. Популарност његову далеко су разнеле многобројне композиције његових песама, које још увек настају и богате нашу музичку уметност. Његова кола из *Ђачког растанка*, благодарећи живом ритму који им је сам песник дао, послужила су трима врстама уметности и успешно се изводе у свакој од њих. И ако није очуван ни један оригиналан његов портрет, неколико различитих, мање или више успелих репродукција његових портрета, почев од оног првог, Мининог из 1877 и оног Стеве Тодоровића из 1894, па до оног који се приписује Јовану Поповићу, у хиљадама примерака распрострањени су по целом Српству. После оне прве примитивне илустрације једне сцене

из *Гојка*, 1882 јављају се силуете Бранка Радуловића, а убрзо за тим и илустрације појединих његових песама од Владислава Тителбаха из 1884 и 1889 године, да само ове поменемо од старијих нама познатих. Од нових вреди поменути илустрације Душана Ристића из 1950 године.

И наша вајарска уметност одужила се Бранку Радичевићу, онолико колико су то изискивале потребе времена и дозвољавале наше прилике. Популарисању Бранковом допринеле су, поред осталог, и његова гипсана попрсја, која су, и поред лоше израде и често сасвим изобличеног лика песниковог, била врло популарна и распрострањена.

И сам народ је на свој начин манифестовао своју оданост овом песнику младости, везући његов лик на убрусима. Сад, о стогодишњици његове смрти, у припреми је и први филм о њему и марка са његовим ликом. Све су то јасни докази да се Бранкова слава потпуно усталила и да му је време потпуно дало за право.

Зашто му већ његово време није дало за право? Зашто је линија његове славе била кривудава и његова популарност тако споро пристизала? На ова питања ми смо већ делимично одговорили. Овде ћемо та излагања мало допунити.

X

Када се 1847 године појавила прва књига Бранкових песама у нашим образованим круговима постојала су два непријатељска табора, која су се борила на смрт и живот. Определивши се за Вуков табор, Бранко је неминовно морао остати у засенку, чак и онда када је Вук победио и противнички табор био до ноге потучен. У његовој поезији се дуго времена ценила само чистота и лепота језика. Филолошка школа на челу са Вуком и Даничићем, а нешто касније Јованом Живановићем, оцењивала је његову поезију скоро искључиво само по језику, само као илустрацију Вукових погледа на језик, без залажења у њене друге елементе. На тај је начин једна од вредних особина његове поезије негативно утицала на оцењивање његове песничке вредности; други квалитети његове поезије запостављени су и дуго нису узимани у обзир при оцени његове поезије.

Прецењивано је и његово угледање на народну песму. Вукови противници сматрали су га само обичним подражаваоцем народне поезије, за коју они нису имали ни разумевања, ни љубави. Као таквог они га нису ценили и нису сматрали да његовој поезији треба поклонити већу пажњу. Међутим, Бранково угледање на народну поезију треба схватити само као једну нужну фазу развитка кроз коју

је неминовно морала проћи наша уметничка поезија и кроз коју су прошли и многи песници после Бранка. Утицај народне поезије на Бранка био је, уосталом, претежно формалне природе и у потпуности се испољио само у неколико његових песама.

Бранко је својом поезијом у толикој мери испредњачио пред својим добом, да га оно уопште није разумело. Његов став и његови заноси били су у толикој мери револуционарни за оно доба, да су сматрани више као израз једне необуздане младости, него као израз одређеног и сталоженог погледа на свет и прилике свога времена.

Његова поезија је дуго времена само површно оцењивана. Нико се није потрудио да пронађе шта је у њој битно, јер није осетио да из ње бије младост, здравље и снага и поред тога што је сам Бранко био болестан и што „млидијаше умрети".

Наше је друштво у основи својој било конзервативно и у великој мери клерикално. Било је пуно предрасуда и накарадних појмова о моралу и честитости. Зато је Бранко онако рђаво прошао код српских савремених критичара. И у политичком погледу оно није било на висини. Реакционарно у основи, оно се бојало сваког и најмањег знака слободоумља и критицизма.

Бранко је у сржи својој био изразито демократски настројен и том својом особином издвајао се од осталих и многима био трн у оку. Бранко је превазишао своје време и зато га оно није схватало. Усудио се да каже истину и зато је био осуђен.

Врста поезије коју је он неговао била је у оно доба нешто ново, а његов израз сувише смео, његов став сувише пркосан, његова критика сувише оштра, он сам сувише млад и самосвестан — довољно разлога да буде схваћен наопако и да буде жестоко нападнут.

Поред већ раније поменутих, то су ето разлози што је његова слава споро стизала и што је дуго потцењиван.

Светислав Вуловић није веровао, пишући 1889 године своју монографију о Бранку, да ће икада више доћи време „да се Бранко обесцењује". Вероватно није ни наслућивао да ће новија критика српска о њему изрећи доста оштар суд, који се, срећом, показао као нетачан.

Недавно је као један од доказа да је Бранко постао врло популаран „убрзо после штампања прве збирке песама" наведено и то да „све историје књижевности имају по неколико страна о Бранку" (Политика од 24 VIII 1953). Нити их имају све, нити су прикази његове поезије у свима толико дуги, како се овде тврди, нити се дужина критике може сматрати као мерило вредности некога писца. Зависи

од става критичара према делима писца. Бранко доста дуго ни у овом погледу није био срећан.

Већ и сам Светислав Вуловић, који је погрешно назван једним од првих б р а н к о м а н а, није имао право када је тврдио да се цела Бранкова поезија свела на „један огроман и сјајан покушај". Још је много мање имао право Скерлић када је тврдио да је „значај Бранка Радичевића у српској књижевности прецењен", да он „није у стању да задовољава развијеније уметничко осећање" и да се он „не може више узети као велики песник", да је „изгубио доста од свога гласа" и да су „читаоци његових песама и занесени обожаваоци све ређи", да се он „више не издаје" и да су се „највиши редови читалаца окренули од њега", да је он „своје велике песничке способности" жртвовао „страстима једнога тренутка и интересима једнога покрета".

Љубомир Недић, који је од старијих наших критичара имао највише разумевања за Бранкову поезију, с обзиром на време када је ово рекао, био је најближе истини тврдећи да је Бранко „највећи српски песник који је српским језиком писао".

Теодора Петровић

ЈА

Ко је рекао ЈА. Ја? То је читав зверињак који се уједа урлајући. Ја, то су пререкања једно другог, убеђивања, силовања, наговарања, потказивања, издавања, убијања, изношења на видело.

Мишљах да си давно умрло, ти, моје ЈА пре десет година, све твоје наде проиграх, а ти још живиш. Како је тешко са утварама јести из истог тањира, са колико усана љубим своју драгу. Кад има толико усана колико биће драгана? О, кад би знала она колико нас јој долазимо на састанак.

Она шапуће, колико нас је слушамо различитих ушију. Говорим јој, како не примећује те многе језике? Плашим се, откриће да нисам сам, да толико мртваца вучем са собом, а сви говоре, урлају.

Ко све не отвара очи, када их ја отварам, више и не препознајем те људе који се издају за мене. О, кад бих могао да одем, да оставим све њих. Али ко би то отишао? Ко остао?

Љубица Јоцић

ОСОБЕНОСТИ СМЕШНОГ У НУШИЋЕВИМ КОМЕДИЈАМА

(За ново сценско тумачење Нушића)

(Свршетак)

Хепи енд — срећан крај је такође постао условност коју публика необично воли и коју данас Холивуд тако издашно експлоатише. Ма како се драма развијала, ма колико озбиљни проблеми да се у њој третирају, у психологији примитивног гледаоца тиња страсна жеља да се све „лепо сврши". Он је тада задовољан, и опет му је свет леп, и сунце сија када изађе из гледалишта, и правда је задовољена. Недаће живота су га натерале да омрзне све што не значи „и живеће срећно дуго после тога", ратови су му истрзали живце и он више не прави разлику између негативних емоција и трагичних емоција, он не жели да га муче проблеми после претставе, или прочитане књиге, и зато он воли „срећан крај". Нушић, као поштовалац укуса широке публике, такође се често, без дубљег оправдања, користио овим триком! Али, он код њега није био једино концесија публици, већ и одраз његових схватања, тј. по нашем мишљењу, његових слабости. Хепи енд (који мора бити и драматуршки и идејно оправдан) код Нушића је израз његове недоследности у спровођењу основне идеје, отупљености оштрице његове сатире, недовољне смелости његовог критичког реализма и његове патријархалности и зато је срећан крај код њега немотивисано накалемљен на крају драме. У *Народном посланику*, у *Др*, у *Протекцији*, у *Обичном човеку* налазимо „срећне завршетке" који нису ту уметнути само ради публике (а и да не говоримо о томе колико они нелогично израстају из целе драме), већ и ради тога да кажу нешто читаоцу или гледаоцу о пишчевом коначном ставу према свему ономе што је изнео у делу. На крају комедије *Др* Живота се посипа пепелом, чита лекцију и наравоучениje и себи и другима („Мислио сам: за паре се може све купити, а видим сада да може, може све друго, али се памет не може купити") и тако „прочишћен" оставља

публику да се чуди како је та јадна залутала овчица поднела тешко искушење док није дошла до сазнања чиме је заслужила потпуни опроштај. У *Народном посланику* Јеврем, који је хтео да постане народни посланик, такође се каје и смерно враћа свом пређашњем послу, трговини („Дај ми кључ, Павка“) и, док напољу народ кличе новом посланику, Јеврем „држећи у једној руци кључ, а у другој говор, стоји узбуђен и плаче“. Треба ли још наводити и оне сентименталнo-романтичне срећне завршетке у Нушићевим осталим комедијама, који нису нимало изнад шаблонских финала булеварских љубавних ревија? Нушић се увек враћао ономе од чега је почињао да гради комедију: приказивању атмосфере и односима у патријархалној породици коју он поштује изнад свега. Већина његових комедија почиње у кругу грађанске породице, затим дође неки потрес који узнемири то домаће огњиште, онда настаје хаос и урнебес у који се стално уплиће мотив помућене породичне среће и најзад се све врати у стање непромењено, у „статус кво“, и ми се донекле питамо зашто је аутор све то изложио потсмеху и критици. У *Сумњивом лицу* цео заплет, сви они поступци које је починио капетан са својом бирократском легијом, решавају се на прост и једноставан начин: отац благосиља брак своје кћери са Ђоком — бившим „сумњивим лицем“ и одлази у Београд да се извини господину министру. И опет: срећна домаћа идила, и љубав је задовољена, и грешке су поправљене, и кривица свољена на другог, и министар је поверовао и ништа се није десило, и јадни капетан, и срећан брачни пар! Такво финале замагљује основну идеју дела, оно чак није ни логичан расплет заплета већ апендикс који је писац насилно накалемио на драмску целину да би постигао одређени ефекат и да би дао закључак који никако сам не произлази из суштине дела, већ је плод ауторових субјективних схватања. Нарочито у комедијама где су проблеми породице и брака третирани у већој мери можемо сагледати Нушићева патријархална схватања. У *Свету*, не схватајући нова друштвена превирања, Нушић стоји на патријархалним регресивним позицијама, негирајући модерни развитак друштва. Врло добро запазивши негативне појаве у једној средини, он није успео да види у њој ништа позитивно, а поготово не неминовност смењивања старих схватања и начина живота новим који је, иако има својих мана, ипак бољи од оног из кога је израстао. Негирајући нове појаве у буржоаском друштву које је све више тежило да се еманципује, он ту негацију није усмерио у циљу потстицања друштвеног прогреса, већ управо супротно — уздизао је култ па-

тријархалног устројства породице! И баш због тога што је са тих регресивних позиција негирао заиста смешне појаве у буржоаском друштву, његов *Свет* не поседује ни близу оно-лико елемената друштвене сатире колико их налазимо у његовим политичким комедијама. Тако је Нушић остао једностран, није видео ствари у развоју, није успео да их види објективно, већ је са претеривањем и карикирањем жигосао све оно што није одговарало његовим схватањима. Када су се та схватања поклапала са прогресивним погле-дом на свет, он је дао најбоље примерке друштвене сатире у нашој драмској књижевности, а када су та схватања била регресивна, он је одлазио у идеализацију патријархалне прошлости, или пак у испразну комику, водвиљ и бурлеску. Скерлић је замерио Нушићу што је своју сатиричну жа-оку усмерио против нових форми управе које је извојевала српска буржоазија после пада реакционарног апсолу-тистичког режима Милана и Александра Обреновића 1903 године, док је, како каже Скерлић, у доба ликовања по-литике тих владара седео скрштених руку и „није имао речи за оне скандалозне скупштине које је полиција регру-товала и које су благосиљале све ударе и све несреће што су Србију сналазиле; и зато (Нушић) нема права да тера неозбиљну и непаметну шегу са данашњим народним прет-ставништвом, које какво је да је, несумњиво је боље од оних за које је он имао толико благости". Морамо признати да је Нушић био недоследан, али Скерлић је исувише при-страсан када, због тога што Нушић није негирао обрено-вићевски режим, захтева од њега да не критикује ни ново буржоаско уређење. Скерлић је, и поред својих напредних схватања, био исувише везан уз буржоаску идеологију и није одобравао критику новог политичког устројства, без обзира на то што је оно било напредније од претходног. А Нушић је видео у њему негативне црте, критиковао их је и ми не можемо ту критику негирати зато што он није на исти начин поступио и пре 1903 године. За Нушића-умет-ника то је неважно, за Нушића-човека то је интересантан податак у вези с његовим личним моралним профилом као и за схватање низа карактеристика његовог стваралаштва.

Конзервативан став Нушића према друштвеним пробле-мима види се у комедији *Ујеж* где његова грађанска схва-тања, намењена грађанској публици, ликују у тези да је бесмислена еманципација жене и њена борба за равноправ-ност у друштву. Поставља се питање: да ли Нушић изра-жава такав став ради тога да би створио интересантан за-плет и комичне ефекте, или он кроз такво схватање изра-жава и своје лично мишљење о томе, некада врло акту-елном, проблему? Женска друштва су, заиста, у своје вре-

ме била, често, права стецишта медиокритетства, снобизма, „ноблеса“ и трачева где су се ижив̂љавале беспослене малограђанке. Али, иако су се у то извитоперила, та друштва су настала као резултат тежње новог времена да извојује права за жену. Нушић је с правом исмејао те женске клубове, али је с њима негирао и цело тзв. „женско питање“. Он је ствар уопштио и његова критика није имала за циљ да исмеје схватање тога проблема од стране буржоазије, а да с друге стране покаже колико је то питање актуелно и како би га требало решавати. Злоупотребивши своје посматрачко око он је својом критиком исмејао не само форму кроз коју се обелоданио један проблем у одређеној средини, већ и његову суштину која је неминовно морала да израсте у супротностима једног друштва које је било у превирању и развоју. Патријархалан став Нушићев према браку можемо сагледати чак и у његовој најдословнијој друштвеној комедији *Покојнику*, и то у Марићевом односу према супрузи. Такав став у његовој последњој комедији, у којој је можда најодлучније од свих наших тадањих књижевника устао против наказног друштвеног поретка, против насилничке власти и квазидемократије — такав његов став према браку говори колико је Нушић био у дубини своје душе патријархалан, а по свом васпитању конзервативан. У комедији *Београд некад и сад* Нушић такође не види ништа добро у новом времену. Исмејава нове обичаје и спољашње знаке цивилизације у новом добу у коме се буржоазија све више развијала. Карикира и критикује наглу модернизацију и насилно калемљење друштвених обичаја у једној средини која је до јуче била крајње патријархална. То је позитивна страна његове сатире, јер разоткрива поступке једног друштвеног слоја који на силу жели да се издигне изнад просека своје средине, а за то нема довољно унутарњих предиспозиција, те насилно прима у себе дух модерног времена, вештачки калемећи на себе само његове спољне реквизите и одлике. Али, у име чега Нушић критикује ново доба? Да ли је он такође за прогрес, само у једном другом облику? Или, исмејавајући нови Београд, жели повратак на онај стари, некадашњи Београд пун патријархалне атмосфере и конзервативних схватања? Нажалост, Нушић истиче управо ову идеју кроз своје дело. Ако упоредимо ову Нушићеву комедију са истоименим делом Стеријиним, видећемо да је наш први комедиограф стајао на прогресивнијим позицијама од Нушића, толико времена пре њега. У Стеријиној комедији нама изгледа смешна, чудна, примитивна и, најблаже речено, недотупавна она старица која се ишчуђава свим новотари-

јама које је затекла у граду. Стерија исмејава и претеране комичне поступке модерног доба, али, у сукобу двају светова: новог и старог, очито се види да старо мора нестати ма колико лепих и пријатних одлика имало, а да ново неминовно долази и снажно се учвршћује у друштву иако има смешних црта у себи: претеривања, глупости, извитоперивања. Нушић жели да каже управо супротно и ту је његова регресивност. Он је као и Стерија запазио смешне и негативне стране новог времена, али је пледирао за повратак на старе обичаје, тако да је врло тешко одредити основну идеју у овој комедији. На први поглед, та идеја је прогресивна — „исмевање, критиковање негативних поступака младе надобудне буржоазије“, али, ако се дубље уђе у анализу дела, онда се та основна идеја мора допунити реченицом која је негира: „носталгија за старим, добрим срећним патријархалним временима“. Питање је сада коју ћемо идеју истаћи у претстави? Ако усвојимо могућност да могу постојати три основне идеје у вези са неким драмским делом, онда би ова последња била субјективна идеја аутора; комбинација ове и оне прве претстављала би објективну идеју дела; а основна идеја претставе могла би се формулисати само кроз ону прву дефиницију. Тиме се не би Нушић насилно унапредио, већ би се ублажила маркантност његове субјективне идеје. Принципијелно је питање да ли смемо у извесној мери потенцирати основну идеју претставе у односу на идеју дела. Моје је мишљење да је то дозвољено уколико то помаже да се већ постојећа идеја дела што боље обелодани и очисти од примеса које су само оптерећење за уметничко дело.

Сада када смо констатовали какво је стваралачко и критичко запажање имао Нушић и са којих је идејних позиција посматрао друштво и људе око себе, можемо закључити зашто већина његових комедија поседује тако карактеристично уочене детаље, тако добро погођене типове и тако оштро разоткривене негативне, смешне стране буржоаског уређења, а, са друге стране, због чега је оштрица његове друштвене сатире отупљена, због чега он своју идеју не спроводи до краја већ је просто негира „хепи ендом“ или, у најбољем случају, завршава драму без икакве перспективе и наде да се у таквим болесним друштвеним односима може наћи излаз. Ако идеализација патријархалне прошлости претставља регресивну страну Нушићевог стваралаштва, а „срећни крај“ његово уметничко срозавање, онда је бесперспективност *Покојника* израз његовог дубоког разочарења у друштво, искрени крик уметника који је добро видео социјално зло а није назирао како да се оно уништи. То што је Нушић осећао рекао је у овом

делу најдиректније, не покушавајући да заварава сам себе, а то је највише што је могао да учини: да искрено каже оно што мисли. Јер, да је тражио излаз, он би га опет нашао у лажном, исконструисаном решењу, у хепиенду и у регресивним схватањима. У *Покојнику* је Нушић остао доследан својим позитивним идејама и можда је управо то један од разлога што је у овом делу пригушена комична нота. Хипокризија, лицемерје, бруталност, нескрупулозност триумфује у *Покојнику* под окриљем окрутног полициског режима, и изгледа да писац нема више снаге да се бори са тим друштвеним аветима већ се горко осмехује и са јетком иронијом спушта завесу над једним друштвом које је изгубило све људске, хумане, демократске принципе. Ради тога је тешко одредити жанр, односно врсту претставе приликом постављања *Покојника* на сцену. Једни предлажу да се у тој „најозбиљнијој" Нушићевој комедији истакне друштвена сатира која је често пригушена површном комиком, а други да то није сатира већ друштвена драма. У сваком случају прихватљивија је она прва теза, јер је ближа општем Нушићевом стилу, док ова друга може да умртви ткиво драме и да убије живот у њој. Проблем промене врсте неке драме у претстави такође је принципијелно питање, али се сматра да врста претставе треба да одговара врсти драме, и да се на њу насилно не сме калемити жанр који јој не одговара. Стога би било бесмислено *Покојника* постављати као психолошку драму, јер би тиме била у потпуности промашена врста претставе која увек мора да буде резултат дубоког разоткривања природе страсти у личностима и тачног одређивања карактера догађаја. Али, у самом *Покојнику* заиста постоји мешавина жанрова, нарочито у компоновању дијалога. Час наилазимо на психолошки суптилно издиференциран дијалог, са дискретним комичним и сатиричним примесама, који одмах затим нарушава вулгарна, плитка вербална комика; час доминира јетка, горка сатира, да би је одмах затим сменио виц ради вица. Стога је веома важно пронаћи ону меру која ће вербалну Нушићеву комику подредити основној идеји, али неће у делу уништити комичну ноту. Кадгод је у *Покојнику* посреди комика кроз коју се, директно или индиректно, жигоше неко друштвено зло (Спасоје: „Ово је кривични законик, ја ту књигу увек носим собом као ручну књигу. Врло је корисна, човек се много чему научи из ње. То су, тако рећи, упутства за живот"; Ђаковић: „Имао сам прилике да доказујем да је жив човек који лежи већ годину дана у гробу. Било је потребно да и мртви гласају за изборе народних посланика, ал' то је друго. Друго је до-

казати да је мртав човек жив, а друго да је жив мртав.“) — она у себи заиста садржи сатиричну жаоку и даје могућност глумцу да створи комичан ефект и да га, у исти мах, усмери ка подржавању основне идеје дела и дубљем разоткривању дотичног карактера. Да је Нушић успео да на оваквој вербалној комици изгради целу комедију, он би створио величанствено сатирично дело! Али, када у *Покојнику* доминира само виц ради вица, ма колико духовит био (Новаковић: „Да, сазнао сам, веле није био мртав“. Спасоје: „Па да, он ће сад то да пориче“. Новаковић: „Отсео је у „Ексцелзиору“. Спасоје: „Која парцела?“), он ће увек замагљивати идеју дела, јер нарушава животну уверљивост ликова и одводи их у сфере условних комичних фигура. И најзад, у *Покојнику* постоји и трећа врста дијалога, која не иде ни у виц ни у сатиричну врсту већ претставља неку психолошку конверзацију за коју Нушић стварно није имао смисла а која иде чак до паролаштва (Марић: „И зато, је л' те, зато сам ја агент анархистичких ћелија што хоћу да изобличим вас, отимаче и разбојнике . . . Зар једна перверзна жена, један лажан пријатељ, један разбојник на катедри универзитета, један отимач туђе имовине и један кривоклетник; зар су то стубови на којима почива тај ваш друштвени поредак? . . . О бедни ниткови који не заслужујете чак ни да честит човек пљуне на вас!“) које не претставља само голу тенденцију разоткривену на један неуметнички начин, већ и врло тежак проблем за интерпретирање на позорници, пошто глумац тешко може да оживотвори овај плакатски текст. Нушић је, наиме, осетио да ту треба нешто одлучно рећи, и ми не замерамо што Марић ту директно експлицира своје мисли, али замерамо литерарном поступку којим је аутор уобличио своје мисли, начину конструкције дијалога који није довољно уметнички. И у *Покојнику* налазимо ликове који вуку интерпретаторе у карикатуру, али ћемо одмах запазити да су то и психолошки најмање издиференцирани карактери и да у врло малој мери подржавају основну идеју дела. Такав је лик Анте, и проблем је за редитеља и глумца да овај карактер уклопе у стилско јединство претставе, а да он ипак не изгуби своју комичну жицу с којом једино може и да живи на сцени. Питање је да ли се може вербална комика Анте психолошки донекле оправдати и издиференцирати? Мислим да је то могућно учинити. Навешћу један пример:

Марић: А то ће потврдити господин Анта?
Спасоје: Господин Анта? Он ће се и заклети на суду ако треба.
Марић: Бедник!
Анта: (Новаковићу, више поверљиво) Ето ти сад, по чему сам ја бедник?

Познато је да се овакве и сличне реплике у Нушићевим комедијама сервирају директно или индиректно публици само у циљу изазивања смеха. У једној јасно издиференцираној конверзацији као што се овде види довољно је да неко лице упути публици или „устрану“ или пак неком лицу ишчуђавајуће, помало приглупо питање, па да се буром смеха у публици разбије психолошка уверљивост конверзације. Али, ако се у овој Антиној реплици тачно одреди њен основни задатак — акутна тежња личности, и ако се пронађе адекватан подтекст, онда ће то питање, и поред своје комичне црте, бити глумачки потпуно оправдано, психолошки одређено, и разоткриће моментане мисли и емоције дотичног карактера, а то је уствари све оно што захтева уметничка интерпретација текста на позорници.

Обично се сматра да је бесмислена таква озбиљна анализа Нушићевог текста, јер се њоме може уништити суштина његове комике. А нико се не пита каква је та комика и у шта се она извитоперила на нашој сцени са које нас већ више од педесет година засмејавају до огавности искарикиране Нушићеве личности, до каламбура и бургија спуштене Нушићеве комичне ситуације, до тривијалности сведена Нушићева вербална комика. Јасно је да је Нушић, са свим својим манама, навео наше позориште у прошлости на линију најмањег отпора, која је довела до онога што се данас назива „Нушићев стил“ а који ни мало није на завидној висини и који није адекватан сценски израз Нушићевог литерарног текста. То се може закључити мало дубљим понирањем у његова дела и компарацијом са њиховим сценским изведбама. Али, није довољно да то учине критичари већ и позоришни радници који једино могу а и дужни су да Нушића ослободе свих оних оптерећења која још више умањују његове уметничке вредности. Позоришни људи могу учинити и далеко више: могу сценску реализацију Нушићевих комедија подићи далеко изнад њихове књижевне вредности. Нажалост, то се код нас врло ретко покушава: Народно позориште у Београду имало је такав један експеримент, док наше највеће позориште, Југословенско драмско, није нашло за сходно да покуша сценски уобличити неко Нушићево дело и претпоставило му је једну безначајну Голдонијеву комедију.

Вербална комика у *Народном посланику* најбоље можда показује како се Нушић кретао у двема сферама: с једне стране, он прави виц ради вица, заснован на спајању контраста, неразумевању међу личностима, или глупим закључцима (Павка: „Жена изашла с фарбом на среду“. Јев-

рем: „Ама кој' изашо с фарбом на среду?“ Павка: „Па госпа Мара... Ама човече божји, па шта да кажем жени?“ Јеврем: (Расејано) „Зар ја знам... ето... на пример... на пример... ако је она бацила краља, онда ти баци кеца... (Збуни се) Није то... већ сваку ствар постави на своје место, па ето ти!“ Јеврем: „Па добро, ал' шта да им каже? (Сети се) Реци им, газда Јеврем се испросио за народног посланика...“, Јеврем: „И да знаш и то: ниси ми више кириција ни код моје ћерке и... одатле да се иселиш... Ти немаш више никаквих веза с мојим квартиром, и отказујем ти од данас па за петнаест дана моју ћерку“) а са друге, сатиричан дијалог чија је комика заснована на исмевању накарадних схватања и појава у буржоаском друштву, а која у исти мах разоткрива и психологију дотичног карактера (Срета: „Хм, народно поверење? И то ти је брате артикал. Метнеш га на кантар, видиш колико је тешко, одрешиш кесу па платиш“. Спира: „Зар не видиш да у сваком послу ортакују партије? Ако је трговина, читаш: „Симић и Петровић“; распиташ се, а оно Симић владина странка, а Петровић опозиција, па де нек измакне лиферација ако може!...; Јеврем: „Е, ето, то је народно одушевљење кад гомила виче а не зна зашто виче.“). Овакве, две врсте вербалне комике стално се смењују у *Народном посланику*, гарниране каткад заиста комичним ситуацијама, а каткад бурлескама и гужвама, нарочито на крају чинова. Стварно, тешко је у вербалну комику унети сатиричну жаоку, али такве комике има у *Народном посланику* довољно да би се ова комедија могла сматрати политичком сатиром. Не сматрам да је требало да аутор и ону прву врсту вербалне комике претвори у политичку сатиру. То би било бесмислено и непотребно. Али је штета што та комика није више усмерена ка разоткривању карактера и односа међу њима, а мање ка изазивању испразног смеха.

У карикирању личности Нушић је свакако најцелисходнију меру постигао у насловној улози *Госпође министарке* и у читавој галерији типова из *Ожалошћене породице*. Живка је тако типично насликан лик наше предратне министарске супруге и њена комика, иако вербална од почетка до краја, садржи у себи низ из живота узетих карактеристика и елемената који нису само испразан вицеви већ разоткривају живот људског духа и пружају глумици могућност да створи у правом смислу животно уверљив комичан карактер који ће бацити у засенак све остале личности комедије, а нарочито самог господина министра, бледу и беживотну фигуру у којој се не може уметнички изразити ни најталентованији интерпретатор. Међутим, у

Ожалошћеној породици готово сви комични ликови су скицирани врло пластично те пружају глумцима пуно могућности за вајање маркантних комичних фигура. Чак ако оду и у карикатуру (наравно само у разумној и потребној мери) интерпретатори могу остати у границама уметности, јер ће у самом тексту увек имати довољно материјала да остану „на земљи“, да комику подреде основној идеји и да разоткрију психологију свога лика. Иако су и у овој комедији сатирични елементи у вербалној комици често спуштени на степен лакрдије, ипак је говор лица врло добро издиференциран по карактерима, што пружа могућности глумцима да пластично изграде спољашњи цртеж улоге, додајући нове елементе онима који су у делу само набачени и скицирани. Рекао сам већ да Нушић и овде постиже комику стварањем говорних комичних ефеката, али, ипак, кроз њих изражава и неку животну или друштвену истину која разоткрива нови однос и карактеристику лика. Да би изазвао смех он користи све условности. Он ће ставити у уста личности речи које она у животу никада не би изрекла у сличним околностима, али које поред комичног ефекта, а то је за нас врло важно, разоткрива однос између ликова и њихову психологију. Тако Сарка каже Гини (која се заплакала): „Доста богати, прија-Гино, са тим твојим плачем. 'Ајде, тамо на парастосу, што си плакала, било је света, па је и ред да неко у име фамилије плаче; али зашто овде, кад смо сви своји“. Колико је животно истинитог, карактеристичног за наше грађанско друштво, садржано у овој реплици која је права сатира на лажну искреност, спољашњу углађеност породичних односа које подржава једино новчана веза, а испод којих се крију оговарања, сплетке, користољубље, псеудопобожност! Оваква условност у компоновању дијалога нама ни мало не смета, јер нас више не интересује како је то изражено већ шта је изражено и *у коме циљу*. Говор Агатона је одлично издиференциран, иако носи у себи исувише примеса уличног жаргона, но то је позната мана Нушићевог језика и треба је, по могућству, ублажити. Ако упоредимо две сцене из *Ожалошћене породице* — ону у којој Агатон лаже како је уплашио адвоката, са оном у којој Прока објашњава стабло фамилије, — видећемо колико је Нушић имао смисла, с једне стране, да издиференцира дијалог и да кроз њега дискретно искарикира некуману човекову (у овом случају лаж), а са друге, да пронађе визуелну и карактеристичну сценску радњу и да око ње изгради низ заиста комичних ситуација које нису саме себи сврха. Али ће Нушић зато и у овој комедији издашно користити празну вербалну ко-

мику која не прелази оквире духовитог вица. Сарка каже Гини (која опет заплаче пре уласка у покојникову собу); „Та плачи, брате, кад видиш собу, а немој аконто да плачеш!“ Можда изгледа претерано критиковати овакав начин постизања комичног ефекта који несумњиво увек пали! Али, чињеница је да он ту ничему другом не служи и зато му нема места у уметничком делу! Да то и докажемо! Наведена реплика се може интерпретирати на два начина: Или да Гина не чује текст (пошто са осталима одлази уз степенице), те да Сарка директно или индиректно реплику упути публици, што значи да је њен једини циљ да изазове плитак смех, а то је баналнo, циркуски, или да Гина чује текст па да реагује или не реагује. Ако реагује, добиће се онај изанђао, водвиљски, физички сукоб нушићевских алапача, ако не реагује разоткриће се цела неуверљива конструкција овакве вербалне комике. Могли бисмо наћи безброј оваквих примера исконструисане вербалне комике у *Ожалошћеној породици* и јасно је да зависи од глумаца колико ће те реплике оправдати и уклопити у психологију свога лика (Прока: „Па доста, бре брате, са тим укрштеним питањима“ — Сарка: „Даде ли ти бар какав укрштени одговор?“; Сарка: „Агатоне, престани једанпут да ми износиш такве ствари. Ја најбоље знам јесам ли посредна или непосредна“ Сарка: „Како да није крива, кад је ванбрачна. Она да је нека честита, била би законито дете“; Симка: „Ију, за ову ванбрачну?“ — Мића: „Па кад би се удала била би брачна“). Свако инсистирање на овим вицевима и њихово сервирање публици разоткриће литерарну слабост комедије и снизиће ниво претставе.

Колико год је директан и непосредан однос према публици користио Нушићу да ствара комичне ситуације, ликове и природне и психолошки натегнуте дијалоге, та иста публика га је навела да у стварању дијалога често поступи управо супротно, јер се исувише повео за њеним укусом и отишао у крајност: у исконструисане комичне ситуације, вицеве и бургије, у претерана карикирања ликова, услед чега карактери губе животну боју, у испразну конвенционалну комику која се спушта на ниво кафанских шала. У *Протекцији* се то врло добро види. У почетку радња тече прилично логично и једноставно, па онда, као да се уплашио да ће занимљивост опасти, писац убацује у радњу нов заплет изазван овештalим поступком замене личности. И јасно, тај ефект се намеће у први план, стварају се шаљиве забуне и вицеви, потпуно се тупи сатирична оштрица и читаво збивање постаје конструкција. Да се одмах разумемо. Нисам против конструкције у драмском делу у принципу,

јер је увек важно чему та конструкција служи. И Молијер је у својим комедијама правио конструкције које би и најобичнија логика могла победоносно да сруши. Али, никоме и не пада на памет да то учини, јер Молијер увек користи условности позорнице и драмску конструкцију да би разоткрио акутно или перманентно психолошко стање карактера и да би подржао основну идеју дела. Тако употребљена конструкција у драмском делу има смисла и потпуно је целисходна. Да ју је Нушић у том смислу користио, данас бисмо морали о њему сасвим друкчије говорити. Но, понесен укусом широке публике, он није успео да нађе ону критичну границу која би му дозволила да буде и широко популаран и уметнички на завидној висини у исто време. Напротив, све је више претпостављао уметничкој вредности својих дела популарност, и на тај начин их спуштао на ниво бедних, баналних, циркуских водвиља као што је *Пут око света*. С друге стране, кад год би се Нушић удаљио од теме и амбијента које је он тако добро познавао, увек би изгубио све оно што његовим комедијама даје локални колорит, живот и дух, те би остала само гола фабула, занатство и неоживотворена замисао која, ма колико била добра, не би нашла пун драмски израз. Тако, на пример, његов *Мр Долар* претставља покушај стварања тзв. „салонске комедије". И поред Нушићевог наивног схватања друштвених супротности чије је све узроке свео на питање новца, ако ову драму посматрамо са чисто литерарног гледишта, мораћемо закључити да се аутор ту није налазио на своме тлу и да му тај жанр није одговарао. Ликови су овде потпуно огољени пошто немају више говорних карактеризација којима Нушић обично гради лик и даје му тако одређену локалну и друштвену ноту, већ су остале само празне фразе кроз које се изражавају чињенице или се форсира неки виц који сада више не пали као у специфичним амбијентима Нушићевих осталих комедија. Карактери су прилично униформни, без сложенијих психологија, а управо то оваква врста драме највише и захтева. Нушићу је недостајала уметничка снага једног Бернарда Шоа или бар Оскара Уајлда, па да разобличи и исмеје хипокризију нашег предратног буржоаског салона.

Казаћемо неколико речи и о Нушићевим једночинкама којима критика, мислим, није посветила довољно пажње и у којима наше позориште није видело праве вредности иако су оне, често, далеко веће него у његовим дугачким комедијама. А сматрам да и за једно и за друго има довољно разлога да се тако тврди (на хартији) и да се тако поступа

(на позорници). У својим кратким комедијама — једночинкама Нушић је, ако не у целини а оно у појединим сценама, дао највише домете друштвене и политичке сатире као и хумора уопште. Можда зато што није морао да развлачи радњу кроз неколико чинова, да измишља виц за вицом, једну комичну ситуацију да замењује новом и да тако, на крају, оде у лакрдију. У појединим једночинкама он је рекао управо онолико колико је мислио и имао да каже и као да је те шале писао са више личног уживања, више за себе, не инсистирајући толико на укусу широке публике како је то често чинио при писању целовечерњих комедија. Не знам да ли постоји животнија, хуманија, трагикомичнија фигура у свим Нушићевим комедијама но што је то отац у једночинки *Кирија*. Не само тај лик који је низом потеза насликан као изврстан чаплиновски комичан тип, већ и читава композиција ове шале — презасићене карактеристичним животним детаљима, са толико истинских поетских места и горких, подтекстовних сатиричних дијалога — говори о једном изванредном таленту који је, нажалост, у овој комедијици достигао, рекао бих, највећи домет у одликама које смо навели. Довољно је прочитати монолог оца који пред женом машта о томе шта би урадио када би постао министар, па да се сагледају дубоки подтексти у реченицама, широка емотивна издиференцираност монолога и дискретна али оштра сатирична жаока на друштвене односе оног времена. Већ се ту види права драмска и литерарна вредност ове шале која, од почетка до краја, пружа изванредне могућности редитељу за сценско уобличавање, нарочито у погледу мизансценских решења. Исто тако и драмолет *Мува* поседује неку врсту чаплиновске комике, носи у себи горку сатиру, вербалну комику са дубљим подтекстима, смешне ситуације које крију симболична значења, карактере који су дубоко човечни, сиви, са мером карикирани, и атмосферу која се осећа као резултанта једног заиста уметничког литерарног поступка. Наравно, и међу овим кратким комедијама има их у којима су се појавиле све слабости Нушићеве, и које не поседују ни мали део онога што претставља Нушићеве квалитете. Довољно је погледати две од њих које, свакако, имају вредности *(Светски рат* и *Аналфабета)* па да се увиди Нушићева тежња ка стварању бурлескних мизансценских ситуација, или претерано инсистирање на једном комичном ефекту као што је исмевање аналфабетизма, које аутор експлоатише до у бесконачност и тако одлази у претеривање, неуверљивост и досаду. Но, зато ћемо у *Шопенхауеру* и поред свих услов-

ности наћи правог, неисфорсираног, непосредног хумора и адекватне атмосфере која нам оживљује читаво једно доба са свим његовим смешним странама.

Као што видимо, код Нушића постоји довољно елемената који дозвољавају да се он интерпретира онако каквог га данас гледамо у готово свим нашим позориштима; али, код њега налазимо и елементе који нас могу потстаћи на далеко озбиљније и уметничкије тумачење његових комедија. Такво тумачење ће прочистити, надградити и она места у Нушићевим драмама која су управо и довела до оваког схватања и вашарског приказивања његових дела. Потребно нам је, нарочито данас, једно ново тумачење Нушића које ће освежити његово дело и ослободити га примитивног схватања „Нушићевог стила“. А Нушић је толико наш, толико везан за наше тло, да заиста кроз њега можемо реализовати један позоришни стил који би се могао назвати „српским“. Но, изгледа управо зато што нам је толико близак и што је нама и нашој ближој прошлости тако цинично гурнуо огледало пред лице, ми га схватамо површно, неозбиљно. И, уместо да истакнемо елементе који су у његовом делу најбољи и највреднији, ми као да их не видимо,, већ са кафанским уживањем потстичемо и узгајамо оно што је код њега баналио, јевтино, неуметничко.

Ко је позван да потстакне овај препород Нушића на нашој сцени? Ко је дужан да изврши тај тешки задатак и да тиме задужи наше позориште, можда донекле слично Станиславском и Данченку који су у руском позоришту начинили револуцију потпуно новим схватањем и тумачењем Чехова?

Али, као што је ово поређење претерано, бесмислено је одговорити и на ова питања јер за то је потребно д е л о а не само написана реч. . .

У овом есеју нисмо хтели да из неког намештеног пијетета према писцу меримо на кантару оно што је позитивно или негативно у његову делу. Да је у питању сам Нушић са својим давно написаним делима, можда бисмо били склони да то и учинимо. Али, по среди је реинкарнација његове уметности која се врши непосредно пред нама и која је дошла у очевидну кризу. Нушићу на савременој сцени треба помоћи директно и радикално. Зато смо у овом напису углавном истакли све оно што сматрамо да је негативно у Нушићевим комедијама а, нарочито, у њиховим сценским реализацијама. Треба ли написати још један есеј у коме би се истакло све оно што је код Нушића добро и што је овде донекле пало у сенку његових мана које смо намерно и са циљем истакли у први план? Наравно да би

требало, али, мислим, да је још потребнија конкретна, практична сценска афирмација свега онога што је добро и одлично код Нушића-комедиографа.

Није ли оволико мноштво речи и оволико залагање за ново, уметнички доследније тумачење Нушића најбоље признање овом писцу који још није нашао свој прави сценски израз, а који је можда више но ико писао за сцену, познавао сцену и волео сцену?

Владимир Петрић

НОВИ МОМЕНТИ О БРАНКУ:

БРАНКО РАДИЧЕВИЋ ЗА ВРЕМЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Да ли одиста данас, када се навршава сто година од смрти Бранка Радичевића, треба сматрати да је животни пут Бранков довољно испитан, пошто су већ сви извори за ово испитивање, — наводно довољно или сасвим, — искоришћени или „пресахнули“? Да ли би одиста данас имао само да се сачини дефинитивни биланс књижевног стварања Бранковог, и да се одреди његов значај и место у нашој културној историји, а нарочито у историји књижевности?

Чини нам се да одговор на ова питања има да буде негативан. Јер, нема сумње да извесне празнине и нејасности у животном путу Бранковом постоје још и данас. Стога и поред чињенице да у току последњих година, па чак и деценија, није искрсло нових биографских момената, треба и данас још покушати да се ове празнине и нејасни моменти осветле и објасне.

Ако се специјално узме у подробније разматрање Бранков период за време Буне-Револуције, има да се констатује један низ празнина, — и код Вуловића, и код Остојића, и код П. Поповића, — да поменемо само ове најглавније, старије биографе Бранкове. Вуловић, например, истиче да је Бранко из Земуна и Београда, 1849, отишао био у Вуковар, али — „докле је тамо остао и је ли још куда ишао, не зна се“ (Вуловић ипак слути да је Бранко можда још некуд ишао!). Павле Поповић опширније од Вуловића разматра овај период, и доноси нешто нових момената, али највише хипотеза; о „некој буни на Лицеју“ зна само онолико, колико о томе Бранко у својим писмима спомиње, итд.

Једно је тачно: празнина има још увек, и њих треба расветљавати.

За испитивање и проучавање Бранковог животног пута и његове делатности, нарочито књижевне, специјално за период Буне, Револуције, постоје не мале тешкоће. Откуд оне потичу? Пре свега, тај период био је проучаван само на темељу неколико писама Бранкових, — писаних у то време, из Руме, Земуна и Вуковара, — познатих свега пет на броју.

То је био, дакле, аутобиографски и главни материјал, иначе веома драгоцен, једино аутентичан и једино документаран. Потом, долази документарни материјал од другостепене важности: то су сећања Бранкових другова и савременика, често већ избледела, јер су давана врло касно, чак и после неколико деценија; отуд нису искључене онде и контрадикције; и одиста, има их. Затим, упада нарочито у очи да су Вук и Даничић, два најближа Бранкова пријатеља и сарадника, дали о Бранку једва понешто, скоро непријатно мало.

Ни листови из тога времена, — ни *Напредак*, ни *Вјесник* Конст. Богдановића, ни правительствене београдске *Српске новине*, — не помињу нигде име Бранково.

Најзад, сматрало се да скоро никакав архивски документарни материјал, — после писама најглавнији и најнепосреднији, — више не постоји, или барем није могао да се пронађе.

Све су то биле околности које су отежавале или скоро онемогућавале да се, за период Буне, добије пунија и јаснија слика о Бранку.

У најновије време појављују се канда могућности да се Бранко у периоду Буне барем у извесним моментима, и колико толико расветли.

Данас, приказаће се овде свега два нова момента из Бранкове биографије: Бранково школовање у Печују и Бранков контакт, његов однос и везе са београдском митрополијом*.

*
* *

Бранково школовање, како је познато, већ је довољно испитивано, тако да се може рећи да о томе постоји већ једна читава мала литература.

Утврђено је да је у Земуну учио и свршио основну школу, најпре српску, па немачку. Затим, у Карловцима провео је као гимназиста шест година. Године 1841 прешао је из Карловаца у Темишвар, где је провео две године, завршивши онде „филозофију“. Потом, он је у Бечу године 1843, па све до пролећа 1848, где студира правне науке. После Револуције пак поново је у Бечу: онде је, од 1850 до смрти, студирао медицину.

Толико кажу досадање Бранкове биографије о његовом школовању. Нигде пак нема помена о Бранковим студијама и у Печују.

Међутим, Бранко је у току године 1849, — негде јуна-јула, а можда још и августа, — био у Печују, онде се бавио извесно време у циљу полагања испита, успешно га положио, и добио о томе сведочанство „testimonium“.

О томе његовом боравку у Печују постоји један једини, али сасвим аутентичан доказ. То је једно Бранково писмо, до данас мало познато, или сасвим непознато. Писано је из Вуковара, августа 1849, наиме већ по повратку из Печуја. Писмо је, иначе, прилично кратко. Сем овога податка о Печују, оно још садржи податак и доказ о Бранковом критичном материјалном стању у периоду Револуције, податак иначе добро познат и из ранијих његових писама, и из сведочанстава и сећања савременика и другова. Најзад, садржи још један, досада непознат моменат, податак несумњиво значајан и од важности, наиме о везама Бранковим са београдским митрополитом.

Ово писмо је наводно некада било објављено, и то у једном београдском дневном листу, — (Вечерње Новости), — како се то спомиње без икаквих других поближих података, о датуму, итд. у једној забелешци на оригиналу писма. Али из чињенице да се подаци из овог писма не налазе до данас ни у једној биографији, резултира доказ да је његова публикација избегла пажњу ранијих биографа тј. ако је уопште објављено. (Контрола о томе да ли је пак уопште објављено, где, и када, отежана је, ако не и немогућа, јер потпуног комплета овог листа, из свих годишта, — како изгледа, — данас нема).

Због тога, ово се писмо може сматрати као потпуно нов и непознат доказни материјал**. Из тих разлога оно се данас и објављује овде, са оригиналним текстом, потпуно неизмењено.

---

*О једном низу можда мање важних момената, такође из тога периода, о којима би се могло расправљати на темељу још неколико нових докумената, искрслих са разних страна, неће овога пута бити помена.

**Оригинал писма налази се, од 1925, у Државној архиви НР Србије у Београду, сигн. ПО-84, као поклон Лазара Ђорђевића, в. контролора Тех. дир. држ. жел. у Београду, унука Атанасија Ђорђевића. — Састоји се из два листа, 23 X 14·5

Писмо гласи:

Љубезни Г. Тане!

Пре него штоћу [!] поћи у Печуј, поручио сам по једном вуковарцу да те поздрави, и да ми донесе од тебе дувана ако добије; он дође из Београда, а ја из Печуја, са стасмо [!] се, пита га јел био код тебе, он вели да те је и Г. Данила тражио, ал нисте били тамо, већ негђе у вилајету, ево сад још једне прилике која ћети [!] ово писмо предати, па гледај да ми пошаљеш дувана.

Тане брате испит сам у Печују свршио, но на моју несрећу пре нег што сам положио, морао сам платити таксу 32 ф. сребра, и 2 ср. за testimonium, а и пут ме кошта тамо и амо 16 сребра, — дакле сад гледај какоћу [!] да живим, добио сам 40. сребра, а потрошио 50. штаћу [!] сад да радим! Писао сам и Господину Митрополиту да ми пошаље новца, да могу кудгод у школу ићи, ако можеш подпомогни моју молбу, и гледај да ми пошаљеш по овој прилици. Још нешто тебе да молим, пошаљими [!] једну петицу од твог новца, па после неколико месеца кад ми Господин други пут пошаље, узми натраг.

Поздрави Г. пречасног, и све познате.

С Богом остај
Твом тебе љубећем
Бранку
У Вуковару, 5/8. 849

[Адреса, на полеђини:]

Из Вуковара
Благородном Господину
Атанасији Ђорђевићу
АЕМ Протоколисти
у Београд

[Печат од црвеног воска]

Ко је тај, досада непознати Бранков пријатељ, Атанасије Ђорђевић?

Из *Вукове преписке* познат је један Новосађанин, Атанасије Георгијевић-Ђорђевић. О њему има неколико пута помена у писмима Вукових пријатеља из Трста, Димитрија Владисављевића и Дим. Фрушића. Овај Атанасије, — добар познаник и пријатељ и Вуков и њихов, — трговац је у Новом Саду, али и културан човек: од почетка излажења *Летописа*, од прве свеске, па кроз десетак година, он је „пренумерант" његов, како се то види из новосадског списка „пренумеранта". Али, овај Атанасије, Вуков пријатељ, није идентичан са Бранковим пријатељем. И овај Бранков Атанасије ће, додуше, само нешто касније од оног Новосађанина, бити, од 1842, у низу година „пренумерант" *Летописа*, али у списку *београдских* претплатника. Ова чињеница не значи да се Атанасије Георгијевић из Новог Сада преселио у Београд: овај Бранков Атанасије Ђорђевић, или Георгијевић, је родом Србијанац! А када се он налазио на томе списку иначе не многобројном, — у низу имена иначе махом „пречана", пореклом из Аустрије, — значи да је био један од тада истакнутих интелектуалаца београдских. Чињеница пак да је овај млади Рудничанин, родом из села Полома, био већ тада „пренумерант" *Летописа*, даје овом Бранковом пријатељу можда лепшу карактеристику него чињеница да је Атанасије за време школовања, као талентован, био питомац Књаза, и становао у књажевом двору. Био је иначе пет година старији од Бранка. Из једне његове кондуит-листе у Министарству просвете види се да је свршио полугимназију и београдску богословију. Потом, он ће, од 1840, бити на служби у београдској конзисторији и митрополији, најпре као канцелиста и протоколиста, затим као столоначелник и секретар, па и „двороуправитељ" у митрополији, где је био уважен као културан, честит и способан. Умро је у Београду, око 1887.

За Бранкова доласка у Београд, 1848, њих двојица ће се зближи-

ти, и постати пријатељи. Један од доказа тога пријатељства свакако је и ово писмо.

*
* *

Бранков одлазак у Печуј, — барем на први поглед, а можда због тога што се о томе досада није ништа знало, — изгледа да је пао сасвим неочекивано, изненада. Да ли је Бранко, заиста, сасвим изненада, одмах по доласку из Земуна у Вуковар, у лето 1849, решио да настави школовање? Или је ту одлуку донео још у Земуну, само о њој није ником ништа саопштавао? Из којих разлога је изабрао за наставак школовања баш Печуј? Најзад, о каквим студијама и испитима печујским може бити речи?

Као што се зна, Бранко је дотле у Бечу, за време од 1843 до пролећа 1848, студирао правне науке. Са овим студијама, избором саме професије, он није био задовољан. Због тога, он није много журио са довршењем: ни у року од пет година он није у Бечу дипломирао на правном факултету. За време тих студија, Бранко је, као што се зна, био више ангажован књижевним радом, показујући, — ово је више пута истицао и у писмима своме оцу, — наклоност и жељу да се посвети сликарству. У извесним моментима, он се бавио планом да прекине правне студије, и да оде у Србију, за професора литературе.

У току Буне морао је Бранко са овим разним плановима и жељама дефинитивно да рашчисти: на сликарство није уопште више смео да мисли, јер га је тежак живот у Револуцији, неиздрживо материјално стање, нагнао да ову идеју дефинитивно одбаци. Његове материјалне прилике, нарочито у току 1849, биле су очајне. Био је више од године дана без икакве везе са оцем, који је остао изолиран у банатској ратној зони, у Темишвару. Био је, дакле, без икакве помоћи оданде, мада је отац, сиромашни чиновник, од своје малене плате и дотле тешко подносио терет школовања свога Бранка, — али поред свег тога ипак сносио главни терет овог школовања.

Још један нарочити догађај, — наиме полициски изгон из Београда, који је Бранку одузео могућност да се онамо врати, и да онде затражи и добије службу којом би био задовољнији, — упућивао га је нарочито да о својој будућности озбиљније размисли.

У Земуну му се, дакле, није више остајало: и дотле, он је живео онде тешко, од данас до сутра, једно време уз материјалну помоћ можда свога доста имућног друга Мије Влашкалића, а потом, и највише, уз помоћ Љубе Ненадовића.

...„Овде у Земуну кубурим и невољишем“, — пише Бранко почетком фебруара 1849 Даничићу, — „када се сетим како сам тамо [у Бечу] живео, па како овде, учини ми се Беч као рај.“ А у другом писму, последњем из Земуна, јавља да ништа не ради: „Лежим, седим, пушим, чамим.“

Разочаран нарочито и у политичкој ситуацији, он најзад прелази из Земуна у Вуковар, можда и стога да избегне даља виђења са познаницима из карловачког Нар. одбора, који су из Карловаца, у критичним часовима, избегли у Земун, и њему тиме повећавали нерасположење и нервозу.

Чини се да је Бранко већ у Земуну донео одлуку о наставку свога школовања, и о потреби полагања испита. То би се могло закључити из чињенице што се при поласку оданде побринуо већ онде још за један већи зајам; — Педесет форинти одиста није тада била незнатна сума. — Тај зајам добио је вероватно од Љубе Ненадовића, који га је и дотле у Земуну помагао, обилно. Две године касније писао је Бранко Љуби Ненадовићу: „Ти си ми 1849 велику милост учинио“. [Није

пак искључена могућност да је ову помоћ добио од београдског митрополита, како ће се то из даљих редова видети].

Стигавши дакле почетком јуна 1849 у Вуковар, он ће онде одмах приступити озбиљније учењу за испит, и спремању за одлазак у Печуј.

За наставак студија баш у Печују као и за одлазак онамо, Бранко се одлучио, пре свега, из разлога што је Печуј био у главном читаво време изван оперативне ратне зоне, и што је стога онде настава на свима школама вероватно текла непрекидно и несметано, за читаво време Револуције. Затим, Печуј је, како је познато, од Вуковара био најмање удаљен од свих универзитетских градова, који су могли доћи у обзир за даље универзитетске студије. Чак, релативно, Печуј се налазио у близини Вуковара, па отуд саобраћај донде био лакши, па дабогме и трошкови путовања знатно мањи. Најзад, у Печују је Бранко видео могућност да успешно настави правне студије, започете у Бечу. Јер, у Печују је постојала правна академија, која је, — то је вероватно знао и Бранко, — имала висок реноме. Она је, наиме, била једна од најстаријих и најпознатијих научних завода ове врсте у Европи (основана још 1367), — а касније ће се, почетком овог века, претворити у универзитет, са четири факултета.

Тако је Бранко доспео на школовање у Печуј, главни град Барање, чувен још из средњег века као један од културних центара у Угарској, са првим мађарским универзитетом. Ова правна академија која је извесно време, за турске најезде, била прекинула рад, касније ће се у току времена развијати све више, док није, баш у време школовања у Печују Никанора Грујића-Срб Милутина, добила скупоцену палату, и то трошком једног католичког бискупа, Сепешија. О томе је Срб Милутин, тадањи печујски ђак, дао низ занимљивих података у својој познатој аутобиографији, у којој је, иначе, живо и сликовито приказано у детаљима тадашње школовање у овој вароши. У осталом, Печуј је, сем Срба ђака, имао и иначе извесну улогу у српској култури, јер је онде, око године 1800, постојала виша школска управа која је надзирала остале гимназије, па и новосадску, (тада додуше још не „српско-православну“).

Никанор Грујић, старији четрнаест година од Бранка, провео је у Печују, „на латинским школама“, седам година, као гимназиста и правник. Када је Никанор 1837 у Печују завршио своје правне студије, Бранко је, у Карловцима, завршио други разред гимназије. Ипак, може се претпоставити да Срб-Милутинова слика и подаци о школовању у Печују нису претрпели измене ни у року од дванаест година када је Бранко приспео у Печуј: настава је још увек вероватно била на латинском језику, а Бранко је у латинском језику, још из Карловаца и Темишвара, — овде је нарочито сва настава била на латинском, — био перфектан. Вероватно је и ова чињеница допринела Бранковој одлуци да своје школовање настави баш у Печују.

Срб-Милутин описује у главном своје школовање у тамошњој чувеној католичкој гимназији, коју су држали цистерцити, по народности Мађари, док је целокупна званична настава била на латинском; он из те гимназије помиње и неколико својих професора, — (Петра Хеђи и Сарториса), — али о својим професорима из правне академије, и о својим студијама онде, не даје скоро никаквих података. Због тога, нема података, барем засада, ни о томе код којих је професора Бранко могао полагати, и које предмете из правних студија. Само постоји чињеница да је испит, који је одржан на латинском језику, успешно положио.

Иначе, Печуј са својим школама, — гимназијом и правном а-

кадемијом, — у културној историји српској заузима угледно место. Јер, сем Бранка, зна се за један низ Срба ђака, потоњих угледних личности, културних и јавних радника, који су прошли кроз печујске школе. Пре Бранка, сем Никанора Грујића, онде су били на школовању, например, Теодосије Мраовић, родом из Баје, потоњи митрополит београдски, Сава Јовшић, родом из Новог Сада, потоњи ректор лицеја у Београду, Исидор Николић Србоградски, списатељ и политичар, (који је „на латинском језику испевао оду на смрт једног енглеског министра, а за њу му је оксфордски универзитет послао награду од тридесет фунти стерлинга"). После Бранка, међу печујским ђацима Србима налазиће се и Новосађанин Ђока Мијатовић, први српски социјалиста из Војводине, Милан Савић, потоњи уредник *Летописа,* и Илија Огњановић-Абуказем, потоњи уредник *Јавора;* они ће, неких десетак петнаест година после Бранковог боравка у Печују, — (године 1863), — основати овде ђачку литерарну дружину „Српска печујска омладина", о чијој литерарној активности и данас постоји у рукопису један алманах-годишњак, са текстовима свих њихових радова, (у архиви Матице српске).

*
* *

Ако се има у виду Бранков став према црквеним претставницима, нарочито према калуђерима, — став изнет можда и сувише оштро и брутално у познатој песми *Пут,* — изгледа у први мах скоро невероватно да је Бранко, после свега онога што је у оној песми рекао о калуђерима, ступио у лични контакт са високим па и врховним претставницима овог сталежа и реда. О томе се све до данас није ништа знало, барем у Бранковим биографијама нема о томе нигде помена. Није стога искључено да ни Бранкови савременици, па чак можда ни његови најближи сарадници, нису о овоме моменту били упућени: можда је сам Бранко желео да се о овом контакту не даје широк публицитет. Можда, отуд, ни у архиви београдске Митрополије, данас смештеној у београдској Државној архиви, нема никаквих података о овом контакту. Јер, нисмо успели пронаћи ни Бранкову молбу Митрополиту, нити трага о овој молби у регистрима или деловодним протоколима.

Ипак, из данас саопштеног писма Бранковог несумњиво произлази чињеница да се Бранко у току 1849 обратио писменом молбом београдском митрополиту за материјалну помоћ да би могао наставити школовање.

Како треба тумачити овај, на први мах можда чудни, неразумљив корак Бранков? Да ли је Бранко овде учинио неки компромис са својом савешћу? Да ли овај корак може да га компромитује? Није ли овај корак можда значио, или могао значити, отступницу Бранкову у дотадањој борби око правописа са линије Вука и Даничића? Нарочито, са којих се разлога Бранко одлучио на овај корак? Чијим посредовањем је он могао доћи у везу чак са самим митрополитом? И да ли је, и како је, он могао озбиљно рачунати да ће му молба бити уважена?

Сва ова питања су несумњиво од интереса. И да би се јасније сагледала ситуација и прибавила могућност за правилнију оцену овог новог момента у Бранковој биографији, потребно је изближе размотрити извесне околности и чињенице.

Београдски митрополит био је тада, после Књаза, најугледнија личност у држави. На положају београдског митрополита налазио се, у то време, Петар Јовановић.

Одмах да истакнемо да овај митрополит Петар Јовановић није идентичан, и нема никакве везе у овом случају, са д-р Петром Јовановићем, тада професором

новосадске гимназије, познатим „Срб-Илиром из Бачке“, и уредником алманаха „Бачка Вила“, мада су обојица, иначе, и родом Војвођани, и обојица још и вршњаци, рођени исте године, 1800.

Митрополит Петар Јовановић родом је Сремац, из Илока. Карловачки је ђак, — то ће у конкретном случају, обзиром на Бранков моменат, бити од нарочите важности, — онде је свршио и гимназију и богословију, и затим остао онде још десет година, као професор гимназије. Из Карловаца је, потом, у својој тридесетој години прешао у Србију, где је после три године, на позив кнеза Милоша, а по препоруци митрополита Стратимировића, позван да заузме упражњено место митрополита. На овом положају он ће провести четврт столећа, све до 1859, када је, мада иначе и врло добар родољуб, и првокласан културни радник, и одличан организатор, био присиљен од Књаза, — будући оклеветан код њега, — да поднесе оставку. Прешао је, дабогме много разочаран, у Аустрију и умро онде ускоро, 1864, као епископ горњокарловачки. У организацији и културног и црквеног живота у Србији, — то је у оно време значило исто поље рада, па је митрополит Петар био и први претседник новообразоване школске комисије — он је био врло активан, и показао видне резултате: да би створио кадар школованих свештеника, основао је, 1836, богословију, а потом, (да би увео ред и дисциплину у редовима свештенства), духовни суд-конзисторију. За све резултате које је у току свога деловања постигао, имао је много да захвали и својим ближим, интимним сарадницима. Њих би он одабирао из реда учених и способних Срба из Аустрије, и доводио их у Србију, у Митрополију, где их је задржавао као придворно особље, а уједно их упућивао за наставнике у Лицеј или богословију, или на рад у духовни суд-конзисторију.

У време свраћања Бранка Радичевића у митрополију, један од најглавнијих ових митрополитових сарадника био је Василије Лазић. Лазић и Бранко су се лично знали. О Лазићевом, да ли баш првом, сусрету са Бранком, — када је јавно у читаоници одбио да се поздрави и пољуби са Бранком, јер је Бранко назвао магарцима „све нас што смо овамо прешли, и који смо заиста донели просвјешченије“, — дао је несумњиво сведочанство Љуба Ненадовић.

Лазић је на митрополита имао јак утицај. Скоро вршњаци, свега две године старији од митрополита, уједно његов „земљак“, родом из Сусека крај Илока, — Лазић је такође свршио у Карловцима и гимназију и богословију, а затим још и права у Пешти. Потом био краће време у Сомбору, као адвокат и професор тамошње српске препарандије. Из Сомбора довео га митрополит у Србију, где је краће време био секретар Совјета, а потом секретар конзисторије, скоро до смрти, 1876. Једна његова кондуит листа даје о њему ову карактеристику: био је одличне способности, иначе усрдан, послушан, „поучителан“, примеран. А о његовој учености сведочи још и податак из кондуит листе да, сем српског, „говори и латински, немачки и мађарски.“ У борби за правопис он је један од главнијих противника Вука и Даничића (познат је Даничићев „Одговор Лазићу“, објављен, посебно, у два дела).

Други од важнијих сарадника митрополитових, Сава Јовшић, ректор Лицеја, такође се у митрополији упознао са Бранком. Такође Војвођанин, он је из познате новосадске породице Јовшић: брат му Димитрије био је једно време градоначелник Новога Сада, а четири кћери његове, — (Димитријеве), — удале се за познате културне и јавне раднике: за Павла Симића, сликара, д-ра Ђорђа Натошевића, потоњег претседника Матице, за Јована

Шевића (оца д-ра М. Шевића, књижевног радника), и за Вула Паштрмца, професора, потом директора гимназије у Крагујевцу, сина Амициног (песма Ђ. Јакшића: *Отац и син!*).

Свршивши гимназију, права и богословију, ђак Новог Сада, Печуја, Пеште, Пожуна и Карловаца, — Стеван Јовшић, у монаштву назван Сава, на позив митрополитов прешао је у Србију, и остао скоро до своје смрти у митрополији, као професор и ректор Лицеја, наставник на богословији и војној школи. Умро је у Н. Саду, 1875, као титуларни архимандрит Манастира Горњака.

Јовшић је био осам година старији од Бранка. Карактеристику његову дао је Бранко у опису једног свог сусрета с њиме у митрополији, у соби протођакона Данила: „... Мало затим уђе Јовшић. Поздрави се самном, па измеривши ме подобро и проговоривши доста слатких, медених речи, опрости се и оде. Јовшић је највећи злотвор правде и истине. Ђаци су га готово из школа бацали...“ (Овај сусрет се, наиме, десио баш у време штрајка на Лицеју).

Да ли се Бранко познавао са још којим од осталих интимних митрополитових сарадника, нема података. Сам Бранко нигде не спомиње, поименично, ни по злу ни по добру, ни Герасима Стојковића, — родом из Арада, бившег ђака Арада, Пеште и Карловаца, који ће ускоро, 1854, постати тимочки владика, — ни Банаћанина Евгенија Симоновића, родом из Беле Цркве, свршеног богослова вршачког, потоњег ректора богословије, и потом епископа тимочког, — ни Гаврила Поповића, родом из Баје, ђака Сегедина, Ђура, Пеште и Карловаца који је од оснивања Друштва срб. словесности, 1842, био његов члан, а 1860 постао шабачки епископ, — најзад ни Теодосија Мраовића, родом из Баје, ђака Печуја, Пеште и Карловаца, потоњег митрополита београдског. Сви су они били старији просечно само десетак година од Бранка, сви су становали у двору митрополитовом, сви били пореклом из Војводине, сви са високим школским квалификацијама, и најзад сви (сем Симоновића) још и карловачки ђаци, или и гимназисте и богослови, или само богослови. Постоји стога могућност да се Бранко и са њима упознао. Да ли се можда не односи баш на неког од њих онај Бранков податак о двојици „поштених калуђера из унутрашњости“, са којима се Бранко видео и упознао једном приликом на конаку у Митрополији. [Јер, митрополит је имао обичај да ове своје професоре богословије именује за старешине важнијих манастира у Србији, те би ови повремено одлазили у манастир, али већи део године проводили у митрополији, на својим београдским дужностима].

Преостају још две личности које су биле у митрополији у најужем кругу митрополитовом. Ту је још Атанасије Ђорђевић. Њега смо већ упознали. Он је са митрополитом у добрим везама, ускоро ће он постати „двороуправитељ“. И најзад, или пре свих, треба упознати личност Бранковог пријатеља и друга из Карловаца, који службује и станује у двору митрополије, и код кога ће Бранко свраћати на конак.

То је пак „Господин Данило“, како га Бранко назива у овом вуковарском писму, или „мој карловачки друг Д. Поповић протођакон“, — како се Бранко изражава о њему у своме једном ранијем писму, у којем даје обавештење да је код протођакона био на конаку.

У досадањим биографијама Бранковим, овај „протођакон Д. Поповић“ остао је недешифрован.

Био је он Војвођанин, родом из Жабља, „из шајкашког батаљона“, како у једном документу Министарства иностраних дела стоји о њему, у вези његовог захтева да добије српско поданство. Пре ступања у монаштво звао се

Димитрије, а Данило му је монашко име. Да ли је осим гимназије и богословије у Карловцима студирао још негде, није познато. Био је старији неколико година од Бранка, али ова разлика у годинама није спречавала да се међу њима развије искрено другарство и пријатељство. Несумњиво, протођакон Данило је Бранка ценио много, као способног књижевника и честитог човека, поносио се овим другарством и пријатељством, и било му је задовољство да у Београду може бити у друштву свога старог друга из Карловаца, и да му може пружити конака, мада је Бранко имао могућности да борави у Београду и код Даничићеве мајке и брата Милоша, уредника *Српских Новина*, као што се и дешавало.

Протођакон Данило, по извесним подацима, био је омиљена личност не само у двору митрополије, него и у Београду. Он је освајао симпатије пре свега својом песмом, својим гласом, појањем. Био је одличан певач, а нарочито зналац и стручњак у црквеном појању, те је и у богословији, у то време, и касније, предавао у првом реду црквено појање, а затим још неке предмете, догматику итд. Био је једно време и предавач у гимназији, потом „столоначелник архидијецезалне конзисторије", а највише професор богословије. Пошто је од протођакона постао архиђакон, па синђел и најзад протосинђел, Данило је, како изгледа, и умро, као професор богословије, око 1865, у рангу протосинђела.

Када се Бранко 1848 појавио први пут у митрополији, у посети и на конаку код свога старог друга и пријатеља протођакона Данила, у митрополији је наступило, може се претпоставити, — (а о томе има и доказа из држања и речи Василија Лазића и Саве Јовшића), — једно опште запрепашћење. Затим, још неко време, сумња и неповерење према аутору песме *Пут*, остало је свакако. Потом, у току времена, приликом каснијих Бранкових посета, ови школовани Војвођани, у црним мантијама, махом карловачки ђаци, почели су другим очима гледати, чак са извесним симпатијама посматрати младог песника, карловачког ђака, који је, сем песме *Пут*, био ипак и аутор *Ђачког растанка*, песме, према којој је и тада, као и касније, ретко који бивши карловачки ђак могао остати индиферентан.

Тако је, личним контактом са младим песником, временом уклоњено вероватно свако неповерење према Бранковој особи.

Разуме се, сем Бранкове личне честитости, о којој су се становници двора митрополије могли уверити личним контактом с њиме, симпатични и честити протођакон Данило, а лични пријатељ и друг Бранков, био је гарантија да аутор *Пута*, и поред онако оштре оцене о калуђерима, ипак као честит човек, и способан и талентован песник, заслужује и поштовање и симпатије.

Нема директних података, али се може претпоставити да је Бранко, долазећи у двор митрополитов, имао прилике да се лично упозна и са митрополитом.

Може се наиме претпоставити, да је и сам митрополит, који је био и карловачки ђак, и културан човек, сам изразио жељу да се види са овим талентованим младићем, који је о калуђерском реду и професији дао онако оштру оцену.

Можда је и сам митрополит помало увиђао да оцена Бранкова није сасвим неоснована.

Ако се узме као чињеница да је међу њима, специјално посредовањем протођакона Данила, лични контакт био успостављен, може се даље претпоставити да је овим личним контактом између Бранка и митрополита убрзо ликвидирано неповерење које је постојало обострано. — Бранко је, наиме, могао упознати оно што је било симпатично код овог способног, ученог калуђера, — ње-

гову приступачност, душевност, културу, отменост, — док је митрополит могао директно да упозна и Бранкову способност, и личну честитост, и најзад да разуме извесну оправданост Бранкове, можда и сувише оштре, оцене и критике калуђерског реда.

Бранко је у митрополији имао прилике да сазна да митрополит има неколико својих питомаца: Године 1846 митрополит је упутио шесторицу у иностранство, у Русију, на Духовну академију, — (међу њима био је и Милоје Јовановић, потоњи митрополит Михајло), — и да је иначе митрополит одиста покровитељ културе и науке.

Из тих разлога Бранко је вероватно донео одлуку, можда баш и по сугестији протођакона Данила, да замоли митрополита за помоћ за школовање.

У каквом се очајном материјалном и душевном стању Бранко у то време налазио, објашњено је у предњим редовима. Вероватно је у том личном контакту, барем издалека, додирнуто и питање Бранкова сиромаштва, и проблем и тешкоће око његових студија.

Митрополит, како изгледа, није одмах показао негативан став према овим Бранковим жељама и плановима у материјалном погледу. Јер, иначе, Бранко не би вероватно молбу ни подносио. — Имајући пак у виду митрополитову љубазност и срдачност, и жељу да помогне, уздајући се нарочито још и у помоћ и препоруку протођакона Данила и Атанасија Ђорђевића код митрополита, Бранко је поднео молбу, — надајући се ипак успеху.

Али, она није уважена: Бранко није постао питомац митрополитов.

Нема података о митрополитовом одбијању Бранкове молбе, и о разлозима овог одбијања.

Нема сумње да су и „Г. Тане“, и протођакон Данило са своје стране све учинили да Бранкову ствар код митрополита повољно сврше. Да ли се дакле овај негативан одговор може приписати јачем упливу Василија Лазића и ректора Јовшића на митрополита?

Како изгледа митрополит није у конкретном случају хтео узимати у обзир препоруке ни једне ни друге стране. За њега је, чини нам се, био одлучан његов *принцип* при избору питомаца. Овај свој принцип он није хтео да мења ни у Бранкову случају. На тај начин, из истих разлога, из којих ни талентовани и способни Јован Ристић, својевремено, није постао питомац митрополитов, није то постао ни Бранко Радичевић.

Јовану Ристићу је, наиме, митрополит из своје иницијативе, понудио да ће га узети за питомца и послати у иностранство, али под условом да се замонаши. Јован Ристић је, дабогме, ову понуду одбио.

Нема сумње да Бранко за овај случај Ристићев и услов митрополитов није знао, јер иначе не би молбу ни подносио. Овако, он је извесно време, можда неколико месеци, живео у ишчекивању и нади.

А потом, отпутовао је из Вуковара у Темишвар, одакле је, тек после годину дана, отишао у Беч да настави студије.

*
* *

Намерно смо се подробније задржали на разматрању Бранкова контакта са београдском митрополијом.

Јер, није искључено да је овај контакт био од не малог значаја по Бранка, обзиром на његов однос према Вуку, и обратно.

Постоје наиме извесне, да их тако назовемо, пукотине у досада увек толико наглашаваним и истицаним срдачним и пријатељским односима између Вука и Бранка. Ове пукотине су латентне, али нема смисла пред њима и даље затварати очи: тврдња — прича Вукове ћерке

Мине да је Бранко умро у болници „у наручју њезине матере“, утврђена је већ као плод Минине фантазије; Вук није присутан Бранку на погребу; Вук Бранка, — у својим толиким писмима и списима, — врло ретко и врло мало спомиње: Вук је не само шкрт на речима према овом своме сараднику и пријатељу, него се добија утисак да га намерно прећуткује; и тако даље. Бранко се пак о Вуку, — према сведочењу Мих. Полита Десанчића, — изражава, у болници, — чудно оштром критиком, итд.

Да ли је оваквом односу између њих допринео можда нешто и овај Бранков контакт са митрополитом? Да ли је Бранко уопште обавештавао Вука о томе контакту, или му је било непријатно да о овоме своме безуспешном покушају обавештава Вука? Или је све то сматрао пролазном епизодом, и отуда сматрао излишним свако обавештавање? Вук је, међутим, за овај контакт могао сазнати из Београда, где је то била „јавна тајна“. И, без обзира, да ли је ово сазнање имао од самог Бранка, или не, код Вука ће, чини се, остати извесно неповерење које ће пореметити њихове односе.

Али, за тај случај, треба овде констатовати: да је Бранков контакт са митрополитом имао свога оправдања, и да Бранко том приликом није чинио никакав компромис са својом савешћу. Он није сишао нити силазио са своје линије. То је одлучно у погледу Бранкове личности, и толико је било потребно овом приликом подвући, не улазећи дубље у разматрање једног проблема, који није предмет ове расправе, али се поставља на крају ове расправе.

Остаје дакле отворен тај проблем извесних неразумљивих, нејасних, скоро чудних односа између Вука и Бранка, преко којих су досадањи њихови биографи прелазили ћутке, затварајући очи пред њима, било из неких обзира, или пак немајући о томе никаквих или недовољно конкретних података.

Д-р Милан П. Костић

КРУЖЕЊЕ ОКО ВИСИНА ЧЕДА ВУКОВИЋА

1

Довољно је било да се роман Вуковићев појавио у исто време кад и романи Бранка Ћопића и Оскара Давича, па да га брзоплета новинска критика стави у исти ред и ранг са њима. Добили три романа, — био је закључак, — и наздравичарске овације истиснуле су сваку потребу да се о њему гласно и недвосмислено каже цела и потпуна истина. Јер, ствар стоји друкчије него што нам је раније била претстављена. Роман *Висине* има неке (силуетне, необавезне) сличности са делима уз која се јавио: изграђен је по стваралачком методу Ћопићевом, у освештaлим традицијама нашег реализма, и са поетским предиспозицијама и интенцијама као код Давича. То би, углавном, било све. И то би, да је уметнички оснажено и уздигнуто, било значајно као резултат. као књижевно остварење. Али није. Вуковићев роман и по замисли, креативном поступку, имагинацији и стилу далеко заостаје за књигама Давича и Ћопића. Није у питању само таленат и стваралачки формат писца (у Вуковићевом случају скроман); — проблем је у прилажењу материји, у начину рада, у изразу и стилу, дакле у елементима који се могу мењати и који се мењају. развијају, разграничавајући се од онога што је у литератури већ познато, постигнуто и дотрајало.

Облик и опсег романа нису фактори који сами по себи могу прибавити успех једној књизи, ни баук који треба да изазове страхопоштовање. Много је важнији коначан утисак, оно сазнање, кад заклопимо корице, да смо нешто доживели, да смо нечим новим обогаћени, да смо упознали макар и делић неизмерне разноликости света и живота око нас и у нама. По тим одликама драгоценија је добра мала приповетка од ма како гломазног, невешто сачињеног романа.

Тај снажан и упечатљив утисак о Вуковићевим *Висинама* — недостаје. У читаоцу остаје неодређено, неизвесно расположење, као последица стално очекиваног а недочеканог обрта, промене, изненађења у равнодушном низању страница, и та неизвесност се напослетку претвара у покопану наду, у разочарање. Она неодређеност и магловитост утиска, онај тренутни привид хармоније у делу карактеристичан је и за неке романе Богдана Чиплића и драме Јосипа Кулунџића; код Вуковића је такође драстично испољен. Тако постаје сасвим уочљива *анемичност* његове прозе, та њена прва и основна слабост.

Чедо Вуковић, као писац, није млад. Његова прва књига, *Приповијетке*, приказала је пишчев таленат и неколико зрелих приповедачких особина, иако је њена општа вредност била мала. Но ипак су те приповетке углавном позитивно оцењене, јер је то тада (1950 године) била прва књига прозе једног писца из млађе генерације међу већ многим збиркама поезије, а уједно и прилично озбиљан наговештај. Отада се много штошта променило — у књижевним схватањима и мерилима поготову — али, код Вуковића, трагови тих промена и развоја су веома ретки и незнатни...

Оно што је сачињавало битни, одлучујући квалитет приповетке *Гуслар*, једне од бољих у првој Вуковићевој књизи, постало је сада темељ, подлога за роман. Али ни сваки темељ није за сваку грађевину, нити квалитет једне приповетке може бити и квалитет романа; па тако ни *Гуслар* није био срећан узор и предтекст *Висинама*.

Роман је конгломерат епике и лирике, романтике и реализма, елегије о расулу братства Васковића и напредних, борбених схватања, затим у изразу: типичног гусларског, десетерачког (изанђалог) течног и тачног стила и местимичних контура смелијег, инвентивнијег, продорнијег метафоричног и згуснутог казивања. Коинциденције са прозом Михаила Лалића нису сасвим случајне: и код Вуковића налазимо исто уско, ограничено регионално и локално обележје, исту изолованост од спољашњих збивања исту црно-белу технику у тумачењу људских ликова, — али све то без Лалићеве страсти, дубине, темперамента, гранитне, моћне монументалности... Вуковић иде полако, мирно, стишавајући се сâм и кад га захвати и понесе материја романа, штедећи се за неке невидљиве потхвате и битке, иде опрезно, као бојажљиво.

Али, на тај начин се не стиже далеко!

2

Кроз целу књигу траје — симболично — невреме, хладна, вучја ноћ, стравична снежна олујэ над горским гребенима испод којих немирно и хучно протиче Злоречица. Земља је у јарму, пати поробљен човек-народ у њој, па се и природа, ево, окомила на њега, да га учини још мањим и немоћнијим, да га сатре... Кроз ту снежну ноћну пустош, као онај Ноћник у Мажуранићевој *Смрти Смаил-аге Ченгића*, пробија се четнички гласник, весник смутње, зла и нових страдања.

„Задрхтаћете, брвнаре убоге!“

Па ипак, све је мање-више прошло мирно...

Експозиција романа (цео први део — *Гласник*), а нарочито неколико почетних поглавља, добро су изведени, чак и врло сугестивно испричани. Место радње, сукоб, карактери, све је ненаметљиво назначено, у логичном редоследу, прецизно и без претрпавања. Црногорско племе, братство Васковића, колеба се између четника и партизана; уплитањем и смицалицама имућних људи, бивших официра и жандара прелази на четничку страну. Једино студент Младен, главна личност у роману, одлази с партизанима. Када се после једне мистериозне битке с четницима одвојио од свога одреда и дошао пред село, ухвате га кивни братственици и спроведу у Колашин. — То је, ето, цела прича, у којој се расплинуо и утопио замах експозиције. Она фамозна битка није усамљена нејасност. Проврвеле су и остале. Куда одлази одред? Да ли је било толико нужно да се Младен одваја од њега? Због чега су се, уствари, партизани замерили Васковићима? И друго.

Писац је, осим тога, изневерио своје ликове. У целом роману нема ниједне изграђене, пуне личности, која би живела својим животом, која би унела дах непосредне животне стварности, природан и ненамештен покрет, људску блискост. Такав неуспех је за романсијера скоро фаталан, — ако сматрамо да књижевност јесте и треба да буде оваплоћење Човека, његовог живота, његове борбе. Младен је, као лик у роману, лелујав, прозрачан, несталан; иако упоређен са орлом (сувише кићено, литерарно!), он нема толико снаге и убедљивости да персонификује распад братства и борбу за слободу, тим пре што је — пишчевим потезом — скоро од свих отуђен, напуштен, сâм. Његова љубав са Станом је помало сентиментално-романтична, помало мелодраматична, дата у тону и маниру наших реалиста с почетка овог века.

Ни са другима није боље.

Шћепаң, богаташ, каснији сеоски командант, приказан је у почетку, у неколико рељефних црта, као човек који је, безмало, на страни партизана. Доцније не само да је један од њихових најљућих непријатеља, већ је и пијаница, пропао човек итд. Стари мајор Урош, који треба да претставља средину између црних и белих, негативних и позитивних личности, неодређен је, блед, нејасан. Жандарм Вучко је стереотипан, клишеизиран лик; у њему су се стекле све негативне особине које је могао имати један предратни жандарм! У ликовима удовице Госпаве и партизана Машана има нешто више људског и животног треперења, на њима се толико не осећа свемоћна и свемогућа пишчева рука која води, слаже, кроји и прекраја људске путеве и судбине. Онај минимум психолошке анализе и унутрашњег потцртавања акције ликова, тако потребног за њихово боље разумевање у изврсним ситуацијама и кретању кроз роман, не испуњава своју намену, или је испуњава делимично; унутрашњи монолози (например Младенови) немају јачине, нерва, напрегнутости. Све је — у психолошком одређивању ликова као и у роману уопште — сведено на ситне мере, минијатурне пропорције, на такт, на срачунатост, без конвулзивних прелома, без судара...

Тешко је заиста друкчије замислити прозу са онаквом тематиком, као што није лако примити је сада такву и дуже је сачувати у себи. У почетку романа, у једном од момената који су много обећавали, писац каже:

„Задрхтаћете, брвнаре убоге, све до вашег чађавог шљемена, од гласа, што га доноси незнани ноћни путник! Плануће мрки огњеви мржње у грудима људи. Измиљеће лигаве глисте удворичке. Разјапиће похлепа своју чељуст над шапама, што су досад мирно почивале, тек се тргајући од страха. На врелом ја-

стуку сујете, изгараће посвуноћ главе, жељне угледа и прочеља. Крв ће братска попрскати руке. Пропиштаће још много сирочади. У црно завијене жене изгрепшће сува лица. Јауци ће се стопити с урликом Злоречице.

О, задрхтаћете, убоге брвнаре! Можда никад више над вашим крововима неће мирно заплови-ти дим".

То је, нема сумње, веома лепо, веома ефектно, пластично, лирски концизно, динамично речено. Да је бар више таквих одломака! Али не! Предосећање великих и судбоносних догађаја преобратило се у жалопојку за висинама у којој нема патоса ни узбудљиве трагике страдања. Нема драматике. Све је прелио талас равнодушности и олаке лежерности, наднела се сенка чамотиње и нека неминовна кобност која разара и уништава; после читања остаје само немоћ у нама, и у сећању Злоречица која тече, пени се и дивље шуми међу камењарима...

3

Једно књижевно дело може бити интересантно као уметнички документат свога времена и у белетристичком, „забавном" смислу, — дакле по значају предмета и обраде. У првом случају, Вуковићеве *Висине* верно дају атмосферу села, сеоског дома и огњишта, уз пригушене одјеке револуционарних немира и комешања у Црној Гори. Али занимљивост приповедања, вештину живог, живахног и темпераментног излагања, без којег и најграндиозније теме убрзо постају историски, архивски материјал, Вуковић није свугде постигао. Епизоде Младеновог заробљавања, и неке друге, имају — аналогно ситуацији — конзистентан наративни темпо, имају у себи нечег оштрог, опорог и елементарног, а управо то даје Вуковићевој прози, тим њеним најбољим одломцима, посебну особеност, тон и боју.

Иначе, апатичност вреба са свих страна, претећа и неумољива. Она би, свакако, постала доминантна да Вуковић није у приповедање унео константан лирски, поетски коефицијент, спасавајући тако роман од опште, монолитне монотоности. Но невоље обично долазе удружене: ни Вуковићев емотивни, лирски потенцијал није свугде подједнак ни нарочито оригиналан, као што му ни мисаоност није јака страна. Епска традиција живи у Вуковићевој прози, одјеци *Горског вијенца*, народних песама (стр. 186) и тужбалица:

„О Крсто, Крсто, благо теби јутрос! Ти пребрину своје, несрећниче! Ти одужи све дугове и склопи очи... А како ми те уграбише, брате мили... Каква је пустош иза тебе, Крсто! Не мисли да сам кукавица. Ја то само разглабам о свему — старац тврдокорни!"

Ако се такви и слични фрагменти понављају неколико пута (а понављају се), разумљиво је да ће изгубити сву драж и лепоту. Јер, то више *не могу* бити елементи стила савременог, модерног романа. Јасно је да та констатација није ексклузивни каприс ни кокетирање са апстрактно схваћеним модернизмом ради истицања разних бизарних, буновних и ексцентричних литерарних формула, него потреба рушења и одбацивања фосилних и архаичних остатака књижевне прошлости који се још тало-же у Вуковићевој прози — и не једино у његовој — не зато да би се (смешно!) радикално негирали, но због тога што су оваквом применом и обрадом постали немогући и у савременој литератури неодрживи. Поводећи се за том полупримитивном, фолклорном структуром израза, Вуковић није остварио сопствени израз, оно што је *битно*, заиста ново и карактеристично за једног писца и уметника. То је борба, тежа од свих тешкоћа. „Открити прави умјетнички или пјеснички знак је вјештина изумитеља: то је пу-

токаз, компас, ватра у ноћи, барјак пред поворкама...", пише Мирослав Крлежа.

Тежити ка индивидуалном, оригиналном, истинском и истинитом књижевном изразу значи свесно и савесно књижевно стварати.

У противном, пишу се овакве реченице (писац говори о Урошу):

„Он је, као и другима, помагао Крсту, *полагао у њега велике наде*, па се касније и дичио њиме. У *себи*, не казујући то никоме, сматрао је *себе* за једну од првих војних личности тога краја, а Крста као првог јавног радника. Тако је он, у најскривенијим мислима, *везивао* себе за Крста. Жалио га је и као човјека, за којег га *веже* много успомена, много лијепих сусрета".

Баналне констатације и понављања сам подвукао. То је мање зло. Веће је — у тој голој дескриптивности, у штуром саопштавању чињеница, у пуком *причању* које ствари и појмове назначује, уместо да их предочава и осветљује, да их раствара и тумачи. Ово још ни издалека није захтев за аналитичком или синтетичком прозом, као што је, например, проза Петра Шегедина или Ива Андрића, које су резултат уметникове индивидуалности — и суштински квалитет романа. Потребно је само жигосати то површно и размекшано препричавање и описивање, бележење каткад очигледних истина из живота и природе, које због својих лирских (често псеудолирских!) зачина може добити рецимо овакво похвално признање: ово је фино — или: лепо, пријатно, лако — испричано... Вуковићевој прози, поред тога, недостаје визуелни ефекат, оштрина опсервације, и оно што је Душан Матић у једном свом огледу духовито и тачно назвао: „...смисао виђеног и правац у коме има да се гледа оно што се кроз причање види". Због тога се над њом надвио паук анемичности који граби њене сокове, свежину, крв, виталност. Остају факта фабуле, реченице.

А и те реченице некад су само новинске, чланкописачке регистрације и поштапалице, бомбастичне и примитивно наивне, сура и сува проза у прози. Прави писац, истанчан и брижљив у своме послу, неће допустити да му промакну. У Вуковићевом роману има их доста. Например: „Одмах послије упада туђина у нашу земљу...", „И то је један од трагичних крикова нашега времена", „Чак је успио да припреми неколико приредби које су, што се каже, „са успјехом" давали по селима", „Очи су га спасавале од самоанализе" — и тако даље...

Тиме се ово кружење око Вуковићевог романа не би морало завршити. У њему је он испољио и неколико овде неспоменутих квалитета: смисао за пејзаж, за композицију — мада геометриски симетричну и круту, за дијалог, за чистоту језика. Али ја се на њима дуже нисам задржавао, јер су о томе говорили други. Претпостављао сам тежи и одговорнији пут: да изложим аргументе — не малобројне — који показују да роман *Висине* нема целовиту унутрашњу, отпорну снагу праве уметности, да није успео. Тим се, наравно, писцу не одричу способност и даље литерарне могућности, али се и не забашурује и не увија искрено и отворено мишљење о његовом делу.

Милош И. Бандић

АРСЕН ДИКЛИЋ: САЛАШ У МАЛОМ РИТУ

(Дечја књига Београд, 1953)

Из Ћопићевог шињела изишло је неколико даровитих младих писаца. Од њих се досада највише истакао А. Диклић. По угледу на свог учитеља, и он пише и у стиху и у прози, али му ова последња више одговара. У својим двема књигама, издатим 1948, и поред декларативности, паролаштва и репортаже у поезији (Село крај Тамиша) и јако наглашене дидактике у прози (Приче из школе), осетило се да се од њега могу очекивати и зрелија дела. Најбољи је доказ за то његова последња књига (извесни наговештаји уочени су и у *Кишци*, штампаној у загребачком *Пиониру*).

И поред тога што се у савременој дечјој књижевности велика пажња посветила тематици из прошлог рата, још ни до данас није написан ниједан дечји роман с тематиком из НОБ-е у ужем смислу. К. Степановић написао је роман о Београду за време рата (*Син непокореног града*, Просвета, Београд, 1948). Диклићев роман описује Банат за време окупације. Дакле, оба романа сликају окупацију и позадинску борбу с непријатељем. Дечји роман о подвизима многих дечака-бораца, малих хероја, још чека свог писца. Иницијативу би свакако требало да узме Бранко Ћопић, то би био његов дуг према дечјој књижевности од које се, нажалост, све више отуђује.

Циљ, у извесној мери и подвиг Диклићев није био само да прикаже једно село у Банату за време окупације, већ да напише психолошки роман. Кроз психолошко сенчење и анализу својих дечјих ликова, главних јунака романа, осећа се напор пишчев у том правцу. Прерастање дечака у борце, у младиће, у људе, у условима рата и окупације и народног отпора, претставља окосницу романа. Овај метод није за потцењивање, без обзира да ли је писац у томе и колико успео. За младог писца много је важнија чињеница да он смело тражи и крчи нове путеве.

Има у овом роману и других новина, у односу на ранији пишчев рад. Роман је аутобиографски, писан по сећању, али то причање сувише је обојено данашњим пишчевим реминисценцијама и коментарима. То унеколико умањује његову документарност и психолошку верност. Комбинацијом преживелог детињства и садашње зрелости, дати су и људи и догађаји.

У великим прекретним епохама, револуцијама и ослободилачким ратовима, сазревање, прерастање дечака у зреле људе, иде знатно брже него иначе. То је чињеница, али је дужност књижевника-уметника, који обрађује овај проблем, да тај развојни пут прати у развоју и скоковима и да га својим читаоцима и психолошки и уметнички уобличи. Нису довољне само голе констатације већ психолошко-уметнички приказ тог преображаја. Живећи у сенци свог старијег брата, главни јунак, Милан (писац) жели, иако знатно млађи од њега, да се изједначи с њим. Он покушава да схвати и продре у његов илегалан рад, изјављујући напросто: више нећу да будем дете! Он мисли да је за то довољно ако коначно прекине с дечјим играњем. Али на његово даље формирање није утицала само та одлука, већ снажни догађаји које је он преживљавао (блокада у селу, стрељање старијег пријатеља-илегалца, одлазак брата у партизане итд.). Писац је начео овај проблем и био је на путу да га успешно реши, али га није решио. Уместо правог психолошког романа, добили смо занимљиву ратну хронику с озбиљним зачецима првога.

У књизи се не разабира јасно када се дешава радња романа.

По завршетку изгледа да је то лето 1944. И причање догађаја није једнако. Док су упочетку догађаји доста развучени, при крају иду сувише убрзано. Неким много неважнијим моментима дато је више простора (судбина скелецијина). Да ли случајно или намерно, у роману су дечаци по свему стављени у први план, испред и на штету својих старијих другова. Они брже реагују и брже делају од сеоских активиста, илегалних позадинских политичких радника. Док се они договарају и не могу да се договоре (неки чак раде и на своју руку), дечаци узимају иницијативу: пале камаре жита одређене за Немачку. Они, једино они, иако дечачки наивно, покушавају и да спасу затвореног борца. На махове изгледа као да су они једини позадински борци.

Има још неких детаља који делују доста неуверљиво. Осим једног сеоског трговца изгледа да у читавом селу нема ни једног издајника. После успешне паљевине жита, дечаци јавно причају у селу да су они то учинили, а то, ипак, не дознају Немци којих има доста у селу и који тамо имају чак и своју касарну.

И поред свега тога, и поред извесног труња у тексту (керефеке, мување, измотавање, ручерда, клинац — за дете и друго) роман је, узет у целини, успело дело младог дечјег писца. Брижљиво су дати ликови дечака-бораца и дирљиво су приказани њихови подвизи. Потресно и снажно описана је блокада у селу и погибија најбољег друга. Из књиге избија нека присна топлота, која осваја читаоце.

Салаш у Малом Риту, који је и награђен првом наградом на конкурсу Дечје књиге, досад је најбоље дело А. Диклића. Оно долази у ред бољих дела наше савремене дечје књижевности. Ученик није изневерио свог првог учитеља.

С. Цуцић

ЈАРА РИБНИКАР: ДЕВЕТОГ ДАНА

(Издање Новог поколења, Београд, 1953)

Књига прозе Јаре Рибникар унела је у нашу послератну литературу елементе нечег новог што се жељно очекује већ дуго времена. Чини се да је то ново нарочито захваћено у аспекту на унутарњи живот нашег послератног човека и у начину његовог третирања. Међутим, читалац не може да се ослободи осећања — већ код првих приповедака, а нарочито кад прочита целу ову збирку — да баш у том третирању психолошких проблема нема изнијансираности. Чини се да се један исти проблем провлачи свуда добијајући само различите облике и формулацију.

Мислим да не треба дуго тражити одговор на питање зашто је то тако. Очигледно је да писац ове књиге не иде ни за каквим рационално постављеним проблемом у жељи да га реши. Из редова ове надахнуте прозе не избија смиреност размишљања. Веома је јасно да писац у много случајева чак и није свестан онога што га мучи, ни стварне, објективне могућности решења, него се потпуно предаје унутарњој потреби да се тога ослободи. Тако се добија утисак да је цела ова књига направљена у једном даху, из снажне потребе за ослобођењем од неког комплекса. Зато што је и тај комплекс у највише случајева нејасан и самом писцу, зато што су проблеми који се обрађују више инту-

итивно наслућени него спознани, ове су приповетке често небулозне у толикој мери да то озбиљно смета. Добија се утисак да је снага писца мала да би један ванредно снажни унутарњи сукоб у личностима извела до краја, тако да писац обично прибегава догађајима у којима се ухваћена психологија понекад доста банално губи.

Исто тако, што може да буде један велики недостатак — осећа се да скоро свака личност приповедака ове књиге носи исувише много мисли самога писца и сличности између карактерних црта. Тако се неизбежно добија утисак да су многе личности у суштини једнообразне. У неким случајевима кад то није тако, кад се Јара Рибникар не упушта у психолошко тумачење личности кроз догађаје него постаје краћа а, истовремено, јаснија (што није случај са свим њеним краћим приповеткама), она успева да дâ изванредне детаље унутрашњих доживљаја човека (приповетка *Некад*).

Шта су свет и проблеми ове књиге? Можда би могло да се каже да је највише подвучен проблем односа човека и жене. Искреност и усамљеност у љубави, случајни сусрети и доживљаји који остају најтрајније успомене у животу, промене које ствара велика љубав у психологији жене. Може се рећи да је то питање које се постављало од како се зна за литературу — али је овде добило сву своју важност и лепоту, јер је посматрано у две различите средине — у нашој предратној београдској средини и после ослобођења, са подвученим разликама које је створила промена друштвеног система.

Та два света, предратни и послератни, ако се то може тако грубо формулисати, углавном су свет по коме лута Јара Рибникар. Веома велики свет за лутање, веома пун и нерешљив. Писац се, истина, највише задржавао на неким личностима малограђанске и грађанске наше средине. Међутим, мора се рећи да су те личности остале скоро увек недоречене, магловите, као визије једног друштва и једне средине, осветљене углавном само једнострано. Има их и изванредних (Ненад из приповетке *Малигна* који је оцртан са мало речи и гестова тако рељефно, да може да остане чак најјасније у сећању читаоца, иако је један од ненаглашених ликова).

Не би се могло рећи да Јара Рибникар говори овом својом књигом неки свој филозофски став према животу, али ту и тамо, нарочито кад прича о љубави као емоцији која оплемењује и ствара хуманијим, она даје неку прилично наивну концепцију идеалистичке, платонске љубави, што је у супротности са њеним уобичајеним ставом. Можда из те концепције избија нека свуда присутна (у овој књизи) тежња за нечим великим, непознатим, што мења и ствара срећним, неки идеализам за који и сам писац осећа да више не може да опстане али за којим жали. То жаљење се стално провлачи. Могло би да буде слично елегичном жаљењу за младошћу, за једним животом који је протекао. Ја мислим да то, за мене необјашњено незадовољство нечим имагинарним, или нечим што се у овој књизи бар чини таквим, даје свој овој прози нешто мрачно, суморно. Можда нека неверица, неко дубоко потиснуто некадашње разочарање? Можда, кажем, али ако је тако, онда без цинизма и скепсе који обично прате неверовање и бол. И зато се добија утисак да је све то мутно у чему ова књига плива, само површина која сакрива оно што, било из ког разлога, није могло да избије и да се открије.

Оно што осваја у овој књизи то је реченица писца, мелодична, компонована, са преливима. Осећа се да је она толико спонтана да се изливала без икакве способности писца да је редигује. Стил и композиција Јаре Рибникар стоје у очигледној несраз-

мери. Она у композицији својих приповедака скоро увек посрне и изгуби се, од чега губи и стил, јер изгледа да је пресечен тамо где је требало да достигне врхунац. То се нарочито осећа у приповеткама где писац прибегава модерним дијалозима и укљученим текстовима који нису били у складу и нису могли да допринесу стилској целини.

И поред свих недостатака којима ова књига обилује, можемо да кажемо да је она ипак један корак ка оном што наша литература треба да буде и да носи.

Светлана Велмар-Јанковић

ЛИСТАЈУЋИ ЧАСОПИСЕ

РЕТКО ДОПРЕ ДО НАС покоја вест о савременој шпанској књижевности, па можда неће бити на одмет да репродукујемо мишљење о једном новом шпанском роману, *Кошници (La Colmena)* од К. Хозе Челе (Cela), чији је превод сада изашао на енглеском језику. За позитиван социјални став романа говори чињеница да је, упркос томе што се ради о делу писца из Франкове Шпаније, предговор уз енглески превод написао најеминентнији шпански писац-емигрант Артуро Бареа. Што се пак тиче литерарних квалитета романа, *Times Literary Supplement* од 7 августа констатује да је то „врло снажно дело“, а нарочито хвали његову документарну вредност, која је „изузетно велика“. *La Colmena* описује сиротињски круг Мадрида у зиму 1943 године, људе које „прогони жудња за једном цигаретом, за честитим јелом, за шољом праве кафе“, који живе „у отвореном затвору, где нема чувара да обезбеди чак ни најнедовољнију храну, где је непријатељ-мучитељ глад... а полицијски органи коруптни и немоћни више но немилосрдно насилни.“ Писац рецензије напомиње да се Чела у грађанском рату борио на страни Франка и сада заузима државнички положај, па му је то омогућило да некажњено објави овакву књигу, „лицем у лице са страхотама успешне контрареволуције, али ипак без уверености у исправност ствари против које се борио“.

ДВЕ ЗБИРКЕ ПЕСАМА из истога круга и времена објављене су скоро истовремено: једна, *My Best Mary* (Драга моја Мери) у Енглеској, друга, *The Selected Letters of Lord Byron* (Изабрана писма лорда Бајрона) у Америци. Прва садржи писма великога енглеског песника Шелија, Мери Шелиј, која је и сама била писац. Како се у рецензији *Contemporary Review*-а за август 1953 каже, ова писма откривају да је брак између Перси Биш Шелија и Мери Шели, у трајању од осам година, уствари, и поред свих недаћа које су их сналазиле (деца су редом умирала) и поред женине раздражљиве, нездраве природе — био срећан период живота за обоје, (противно мишљењу и тврдњама многих биографа). Писма садрже низ занимљивих података о великим савременицима блиским песникињи, о њеном оцу Вилиему Годвину, о Бајрону, Шелију, Ли Ханту и Лембовима. — Што се тиче друге књиге, Бајронових одабраних писама, њу амерички *Time* коментарише помало сензационалистички, истичући већ познате и злоупотребљаване скандалозне афере великог романтичара. Указује се, међутим, и на писма у којима Бајрон описује како се борио да сузбије своје телесне недостатке: деформисаност ноге и претерану тежину; затим на она која бележе згоде са многобројних путовања; писма о љубавним перипетијама, међу којима једно са овом зани-

мљивом изјавом: „Осећам, и то горко, да човек не би требало да троши живот уз жену и на грудима жене која му је странац... Али ја немам ни снаге духа да покидам свој ланац, ни неосетљивости која би слабила његову тежину.“ — Снагу за раскидање тога ланца нашао је Бајрон 1823, инспирисан ослободилачком борбом Грка, за коју је, посредно, и положио живот.

ОД ЧЕТИРИ СТРАНИЦЕ критичарског текста, објављеног у 8 броју *Кругова* поводом књиге песама Васка Попе, Бранко Пеић је две странице посветио „једном прегледу кроз (?) савремену српску младу поезију“, који је „био потребан да би могли да истакнемо вредност Попине *Коре*“. Ево како тај преглед, скраћен на најзанимљивије, изгледа: „Слободан Марковић постаје све мање занимљив, све више акултуран плитки подражавалац Јесењина и Драинца“, „Мира Алечковић мисленопевушча поеша својом поезијом све више негира поетску реч“, „Иван Ивањи својом последњом збирком пуном „дубоких“ мисли одрекао се поезије“, „Слободан Галогажа и Драгослав Грбић сигурно плове по водама анонимности уз добар поветарац оскудног талента“, „Раде Константиновић поодавно је престао да савија поетска гнезда под стрехом свог неодређеног талента и емоције сумњиве вредности“, „Светислав Мандић није се „родио“ иако је Милан Богдановић...“, „Васа Поповић је на срећу свију нас престао да приљежно допева своје сремскојесењинске тропаре“, „Љубиша Јоцић“ — по Пеићу такође млад песник — „још увек експериментише и држи своју (?) публику у ставу очекивања“, „Бранимир Живојиновић превасходно песник по породичној линији (по тати) постао је добар преводилац немачких симболиста јер му је вероватно постало јасно да ће тако задужити више литературу...“ итд. — После оваквог прегледа српске младе поезије остајемо утешени тиме да бар српско младо белешкарство има поетски пишућих рецензената.

О ПСИХИ ПРОСЕЧНОГ АМЕРИКАНЦА написао је Виљем Барет за париски *Preuves* бр. 29 чланак под насловом *Парабола за средњу америчку класу*. То је уствари приказ романа-бестселера *Тачка са које нема повратка*, од америчког савременог писца Ц. П. Меркенда, односно приказ једног момента у том роману који се састоји у следећем: Чарлс Грej, банкарски чиновник, бори се за место вицепрезидента у свом предузећу, на које полаже права и један његов ривал. Коначну одлуку Чарлс треба да сазна на ручку код свога шефа. Овај се још не изјашњава отворено, али по неким алузијама Чарлс схвата да је избор пао на другога, и да је сав његов грчевити труд да се положаја домогне био узалудан. И одједном, Чарлс се осети чудно празан, уморан, незаинтересован, или како у роману стоји: „осетио се одједном слободан, ослобођен терета. Није више имао разлога, никаквог разлога да се бори. Није више знао шта ће говорити или чинити у току тог завршног разговора, али од Бертона више није имао чему да се нада...“ Мало доцније, Чарлс сазнаје да га је инстинкт преварио: место ће ипак бити додељено њему. Али писац чланка, Барет, враћа се на тај моменат олакшања у ништавилу, инсистира на њему као врло карактеристичном за духовну структуру Американца средње класе. То олакшање од неуспеха долази, по његовом мишљењу, отуда што америчко друштво својим члановима „не пружа уствари никакву веру у неку вредност ван его-а, које је истоветно са личним успехом. Чим се нада на пословни успех изјалови, просечни Американац нема више ништа за што би се ухватио као за важније, трајније од најнепосредније амбиције,

и у њему се, у виду олакшања што га је осетио Чарлс Грej, јавља празнина, тежња за смирењем, за оним идеалним стањима душе која будисти зову нирвана а Кинези тао, а која су иначе сасвим страна америчком човеку. — Можда је овај Баретов закључак понешто исфорсиран, претерано уопштен; али је у сваком случају занимљив када долази из пера једног истакнутог америчког публицисте, професора филозофије на Њујоршком универзитету.

ЈОШ ЈЕДНОМ О КАФКИ, после кратког извештаја, у овој истој рубрици, у јулско-августовском *Летопису*, кад је било речи о издању његових *Писама Милени*. Сад је француски часопис *Nouvelle N. R. F.*, у бројевима за април, мај и јуни, објавио у наставцима Кафкино *Писмо оцу*, један податак више о тешким психичким комплексима овог тако сложеног писца. Писмо је написано 1919, кад је Кафка имао тридесет шест година, и претставља оптужбу против оца, Хермана Кафке, чије је самозадовољство и тиранско држање у кругу породице, како из писма излази, силно сметало дечаку Францу Кафки. „Мене је понижавало, стоји у писму, сáмо постојање твога тела“. Плаши га очев грлени смех, у ушима му стално одзвања једна његова претња: „Растргаћу те као рибу“. Херман Кафка није имао ни трун разумевања за литерарна настојања сина: место да га потстиче, стално га је уверавао да је неспособан. Међутим, узвикује Кафка, „у мојим књигама радило се о теби, ја сам се у њима само жалио на оно на шта нисам могао да се жалим на твојим грудима“. Кафка окривљује оца и за несрећеност свога сексуалног живота, а на крају писма каже: „Понекад замишљам мапу земље и видим те како си трансверзално испружен по њеној површини. И учини ми се да би ми за живот одговарали једино они предели које ти не покриваш или они који нису у твом домашају“. — Писмо никад није стигло до оног коме је упућено, а и његово објављивање, сад, противи се вољи писца, који је, као што је познато, тражио да му сва писана заоставштина после смрти буде спаљена.

ПО ТРЕЋИ ПУТ за ових годину дана објављена је код нас приповетка *Убице* од Ернеста Хемингвеја. Први пут ју је донео *НИН* као књижевни прилог; затим је објављена у збирци коју је Матица српска издала под насловом *Престоница света*, а сада се ево појављује и у *Књижевности* за јул—август, у новом, трећем преводу. Не оспоравајући висок квалитет писца, нити ове његове врло добре новеле, питамо се није ли њено троструко узастопно објављивање расипање снага и средстава, у нашој тако мањкавој преводној књижевности?

ЗАНИМЉИВО ОТКРИЋЕ за љубитеље књижевности учињено је недавно у вези са грофом Огистом Вилије де л’ Ил Адамом (Villiers de l’ Isle Adam, 1840—1905), писцем *Свирепих прича*. У досадашњим биографијама Вилијеа недостајали су податци за период око 1870 године, што је приписивано тадашњим бурним временима у Француској, која су искључивала ближе друштвене додире. Сада је међутим утврђено да је Вилије био одушевљен привржeник Париске комуне 1871 године, којој је и своје перо ставио у службу. Под псеудонимом „Мариус“ Вилије је у краткотрајном револуционарном листу *Tribune du Peuple* објавио низ писма под насловом *Tableau de Paris* (Слика Париза), у којима се ватрено залаже за Комуну и даје помало патетично обојене али врло живе призоре револуционарних париских дана, које сада, у свом августовском броју, прештампава *Mercure de France*. Карактеристично је да су Вили-

јеови пријатељи сложно прећутали ову животну фазу познатога писца, свакако из бојазни од последица које би га могле снаћи. Морало је проћи 80 година од Комуне и скоро 50 од пишчеве смрти па да се обелодани истина да је са једним од најзначајнијих револуционарних потхвата у историји симпатизирао, у Француској, уз Верлена, Рембоа, Жила Валеса и толиких других — и гроф Вилије. *Mercure de France*, доследно конзервативан, признаје то, наравно, са извесним стидом, правдајући чин досад беспрекорнога „вртоглавицом егзалтације".

П. Г.

НАШИ САРАДНИЦИ

Антоније Исаковић је рођен 1923 године у Београду. Из VII разреда гимназије отишао је 1941 године у партизане. После рата се бавио политичким радом. Књижевне радове почео је да објављује 1953 у часопису *Нова мисао*.

Данас се налази на дужности директора *Недељних информативних новина*.

Радивој Суботички је рођен 11 маја 1916 у Старом Бечеју. Основну школу и нижу гимназију завршио у родном месту, Уметничку школу у Београду 1938 у класи вајара Петра Палавичинија, Академију ликовних уметности 1947 у класи Томе Росандића, а специјални течај код Сретена Стојановића. За време окупације хапшен и прогањан због помагања НОП-а. Сада је професор средње школе у Београду.

1947 примљен је за члана УЛУС-а. Излаже на изложбама а извео је и два јавна споменика, један у Падини у Банату, други у Сиригу код Новог Сада.

БИО-БИБЛИОГРАФСКА ГРАЂА О ИВИ ЋИПИКУ

I — ХРОНОЛОГИЈА

1869 — 13 јануара родио се у Каштел Новом код Трогира.

1890 — завршио шумарско Училиште у Крижевцима и добио место за шумара у Нережишћу на отоку Брачу.

1898 — објавио прву причу *Погибе к'о од шале* у сплитском *Новом виеку*.

1923 — 24 септембра умро у Каштел Старом у 54 години.

II — БИБЛИОГРАФИЈА

1899 — *Приморске душе*. Приповјести. — Наклада пишчева. Штамп. Дионичка тискара. — Загреб 1899. (Латиницом).

1900 — *Са јадранских обала*. Цртице. Издање и штампа Издавачка књижарница Пахера и Кисића. Мала библиотека, књига III, свеска 10. Уредник Ристо Кисић. Власник Издавачка књижарница Пахера и Кисића. Мостар 1900.

1903 — *Са острва*. Приповетке. Издање Српске књижевне задруге, коло XII, свеска 83. Београд 1903.

1904 — *За крухом*. Књиге Матице српске, свеска 10. Нови Сад 1904.

1907 — *Изабране приповијетке*. Новији српски приповједачи. Издало Српско академско потпорно друштво у корист оснивања српске мензе. Штампа Српска штампарија у Загребу. Са предговором издавача. Загреб 1907.

1909 — *Пауци.* Роман. Издање Српске књижевне задруге, коло XVIII, свеска 121. Београд 1909.

1910 — *На граници.* Драмска слика у 1 чину. Прештампано из *Српског књижевног гласника.* Нова штампарија Давидовић. Београд 1910.

1911 — *Воља народа,* драма у три чина. Нови Сад 1911.

1911 — *Крај мора.* Приповетке. Издање Матице српске у Дубровнику, књига 4. Дубровник 1911.

1914 — *Прељуб.* Збирка новела. Издавачка књижара Геце Кона. Нова штампарија „Пијемонт". Београд 1914.

1914 — *Утисци из рата 1912.* Издање И. Ђ. Ђурђевића. Сарајево 1914.

1916 — *На помолу.* Штампарија „Акваронe". Солун 1916.

1917 — *Из ратних дана 1912—1917.* Издање Мин. просвете и црквених послова. Штампано у Држ. штамп. краљ. Србије. Крф 1917.

1919 — *Из солунских борби.* Издање Геце Кона. Београд 1919.

1922 — *Пауци.* Друго поправљено и прегледано издање. Издање Геце Кона. Београд 1922.

1928 — *Целокупна дела.* Књига прва. [I. Приповетке]. Са сликом писца. Издаје Издавачко предузеће „Народна просвета" Београд. Библиотека српских писаца, књига 9. „Макарије" А. Д. Београд—Земун. За штампу приредио Х. Барић. Београд 1928.

1929 — *Целокупна дела.* Књига друга [I. Приповетке. — II. Цртице. — III. Утисци из рата 1912]. Издаје Издавачко предузеће „Народна просвета". Београд. Библиотека српских писаца, књига 16. „Макарије" А. Д. Београд—Земун. За штампу приредио Х. Барић. Београд 1929.

1930 — *Биједа.* Хиљаду најлепших новела. 1000 свјетских писаца. Уређује Љубо Визнер. Са белешком о писцу, свезак 47. Загреб 1930.

1932 — *Целокупна дела.* Књига трећа [IV. Романи, V. Драмски списи]: Издаје Издавачко предузеће „Народна просвета" Београд. Библиотека српских писаца, књига 56. Штампарија „Народна просвета" А. Ивановића. За штампу приредио Х. Барић. Београд 1932.

1932 — *Целокупна дела.* Књига четврта [VI. Разни списи]. Са предговором: Иво Ћипико Живот и рад од др. Хенрика Барића. Са речником туђих и мање познатих речи и са белешком о овом издању. Издање, штампа и повез, Издавачко предузеће „Народна просвета" Београд. Библиотека српских писаца, књига 57. За штампу приредио Х. Барић. Београд 1932.

1946 — *Пауци.* Са сликом писца, белешком и речником. За штампу приредио Марко Видојковић. Изабрана дела српских реалиста, књига V. Просвета — Државно издавачко предузеће Србије. Београд 1946.

1947 — *Приповетке I.* Са сликом писца. Приредио Марко Видојковић. Српски писци књига III. Просвета — Издавачко предузеће Србије. Београд 1947.

1948 — *Браћа.* Приповетке. Просвета — Издавачко предузеће Србије. Мала библиотека св. 18. Београд 1948.

1948 — *Пауци.* Издање Ново поколење. Загреб—Београд 1948. (Латиницом).

1948 — *Одабране приповетке.* Са сликом писца. Југословенски класици бр. 12. Приредио Маријан Јурковић. Редактор Велько Купрешанин. Издање Ново поколење. Београд 1948.

1949 — *Приповетке II.* Са речником. У редакцији Марка Видојковића. Просвета — Издавачко предузеће Србије. Српски писци, књига IX. Београд 1949.

1949 — *На повратку с рада.* Библиотека изабраних приповедака коло II, св. 4. Издање Ново поколење. Београд 1949.

1950 — *Браћа.* Илустровао Милован Арсић. Издање Ново поколење. Дечје свеске. Београд 1950.

1951 — *Четири приповијетке.* Са белешком о писцу, речником непознатих речи и напоменом. Издање Ново поколење. Библио-

тека изабраних приповедача. Кола VII, св. 5. Загреб 1951. (Латиницом).

1951 — *Пауци и приповијетке.* Са речником мање познатих речи. Издање „Просвјета“ Загреб. Библиотека „Просвјете“. Коло II, књига 10. Загреб 1951.

1951 — *Сабрана дела I* [За крухом. Пауци]. Са сликом писца и предговором: Иво Ћипико од Велибора Глигорића. Са речником и напоменама. У редакцији Марка Видојковића и Гвида Тартаље. Са библиографијом од [Ж. П. Јовановића]. Нацрт корица од Едуарда Степанчића. Просвета — Издавачко предузеће Србије. Библиотека Српски писци. Београд 1951.

1951 — *Сабрана дела II* [Приповетке]. Са речником и напоменама. У редакцији Марка Видојковића и Гвида Тартаље. Са библиографијом од Ж. П. Јовановића. Нацрт корица од Едварда Степанчића. Просвета — Издавачко предузеће Србије. Библиотека Српски писци. Београд 1951.

1951 — *Сабрана дела III* [Приповетке. — Цртице. — Сећања]. Са речником и напоменама. У редакцији Марка Видојковића и Гвида Тартаље. Са библиографијом од Ж. П. Јовановића. Нацрт корица од Едварда Степанчића. Просвета — Издавачко предузеће Србије. Библиотека Српски писци. Београд 1951.

1951 — *Сабрана дела IV* [Драме. — Утисци из рата. — Књижевни осврти]. Са речником и напоменама. У редакцији Марка Видојковића и Гвида Тартаље. Са библиографијом од Ж. П. Јовановића. Нацрт корица од Едварда Степанчића. Просвета — Издавачко предузеће Србије. Библиотека Српски писци. Београд 1951.

1952 — *Крај мора.* Са предговором: Иво Ћипико од Г.[вида] Т.[артаље]. Народна књига. Српски класици св. 7. Београд 1952.

1952 — *Погибе ко од шале.* Насловну страну и цртеже израдио Анте Абрамовић. Народна књига. Београд 1952.

1953 — *На граници.* Насловна страна и скице Драгана Симића. Редитељске напомене од З. Г. Издање Народне књиге. Београд 1953.

III — ЛИТЕРАТУРА

А. М.: Иво Ћипико, Са јадранских обала. Нада, књ. VI, 1900, стр. 334.

Анђелић Ђорђе: Ћипико Иво (1869—1923). Историја југословенске књижевности. Београд 1938, стр. 363—367.

Аноним: Иво Ћипико, Приморске душе. Бранково коло, књ. V, 1899, стр. 953—955.

Аноним: Иво Ћипико. Бранково коло, књ. V, 1899, стр. 1248.

Аноним: Иво Ћипико, Приповијести. Виенац, књ. XXXI, 1899, стр. 474.

Аноним: Иво Ћипико, Приморске душе. Нада, књ. V, 1899, стр. 271—272.

Аноним: Један нов приповедач. Иво Ћипико, Приморске душе. Звезда 1899, стр. 606.

Аноним: Иво Ћипико, Са јадранских обала. Кратке приче. Просветни гласник, књ. XXI, 1900, стр. 525.

Аноним: Иво Ћипико. Бранково коло, књ. VI, 1900, стр. 826.

Аноним: Иво Ћипико. Нова искра, књ. II, 1900, стр. 160.

Аноним: За крухом од Ива Ћипика. Бранково коло, књ. X, 1904, стр. 1315—1319.

Аноним: За крухом Ива Ћипика. Дело, књ. XXXIV, 1905, стр. 283.

Аноним: О роману „Баштина“. Српска књижевна задруга, бр. 7, 1907, стр. 74.

Аноним: Пауци Ива Ћипика. Босанска вила, књ. XXIV, 1909, стр. 351.

Аноним: „Љетна ноћ“ Ива Ћипика. Српски књижевни гласник, књ. XXIII, 1909, стр. 635—636.

Аноним: Иво Ћипико, На граници. Босанска вила, књ. XXV, 1910, стр. 291.

Аноним: Како је Иво Ћипико почео писати. Српски књижевни гласник, књ. XXIV, 1910, стр. 160.

Аноним: Иво Ћипико. Позоришни годишњак Српског краљевског народног позоришта у Београду. Године 1909—1910 и 1910—1911. Београд 1911, стр. 10.

Аноним: Иво Ћипико, Из солунских борби. Београдски дневник, бр. 38, 14 новембра 1919.

Аноним: Иво Ћипико, Пауци. Нови живот, књ. IX, бр. 6, 1922, стр. 191—192.

Аноним: Иво Ћипико. Нови живот, књ. XV, бр. 8, 1923, стр. 254.

Аноним: Иво Ћипико. Српски књижевни гласник, књ. X, 1923, стр. 239—240.

Аноним: Иво Ћипико. Венац, књ. IX, 1923, стр. 159.

Аноним: Иво Ћипико. Политика, 25 септембра 1923.

Аноним: Иво Ћипико (1869—1923). Илустровани лист IV, бр. 40, 4 октобра 1923, стр. 6.

Аноним: Иво Ћипико, Пауци. Босанска вила, књ. XXIV, 1908, стр. 351.

Аноним: Премијера драматизације Ћипикових „Паука“. Правда, бр. 12402, 20 маја 1939.

Аноним: „Пауци“, слободна драматизација Ћипиковог романа. Драматизатор Радивоје Динуловић. Правда, бр. 12386, 4 маја 1939.

Аноним: Пауци. Драматизовао Рад. Динуловић. Политика, 12 априла 1939.

Аноним: Драматизација „Паука“ од Радивоја Динуловића. Политика, 15 априла 1939.

Аноним: Иво Ћипико. Република, бр. 380, 10 фебруара 1953.

Аноним: Иво Ћипико. Повијест књижевности народа Југославије. Пула 1953, стр. 385—387.

Аноним: Погрешно. Београдске новине, 10 септембра 1953.

Антука Никола: Пауци Ива Ћипика. Словенски југ 1910, бр. 7, стр. 53.

Атанасијевић К.: „Пауци“, драматизација Р. Динуловића. Време, 21 маја 1939.

Бабић Владимир: Иво Ћипико. Будућност, књ. IV, 1923, стр. 866—868.

Барић Хенрик: Иво Ћипико и Српство. Време, 8 децембра 1931.

Барић Хенрик: Драматизовани „Пауци“ на позорници. XX век, књ. II, бр. 5, мај 1939, стр. 788—789.

Барић Х.: Иво Ћипико. Живот и рад. Предговор Целокупним делима књ. IV. Београд 1932, стр. XI—LII. — Чланци и есеји, Београд 1943, стр. 75—88.

Бартулица Милостислав: На гробу књижевника Ивана Ћипика. Обзор, бр. 307, 1932.

[Беговић Милан] Хечес: Иво Ћипико. Савременик, књ. III, 1908, стр. 135—140.

Благојевић Десимир: Сабрана дела Ива Ћипика. Правда, бр. 177, 25 јуна 1932.

Бодулић Љутовид М.: Романи Ива Ћипика у данашњици. Јужни преглед XIII, 1939, стр.. 209 до 216.

Б.[ожиновић] Љ.[убомир]: Иво Ћипико. Правда, бр. 11411, 30 јула 1936.

В.: Иво Ћипико, Крај мора. Звезда, књ. I, 1912, стр. 433—437.

Ванлић М.: Иво Ћипико. Нови живот, књ. XV, 1923, стр. 254—255.

Вељковић—Ћоровић: Иво Ћипико (1869—1923). Свезнање. Београд 1936, стр. 1382.

Венцелидес Арсен: Иво Ћипико, Пауци. Савременик, књ. V, 1910, стр. 69.

Видојковић Марко: Иво Ћипико. Поговор уз издање „Паука“. Београд 1946, стр. 181.

Визнер Љубо: Биљешка о писцу. Уз причу Биједа. Загреб 1930, стр. 104.

Винавер Станислав: Шумар (Иво Ћипико). „Три шешира“ између два рата. Република, бр. 393, 12 маја 1953.

Винавер Станислав: Ћипико да пробуди патриотизам. „Три шешира“ између два рата. Република, бр. 392, 5 маја 1953.

В.[укадиновић] Ж.[ивојин]: „Пауци“ на позорници. По ро-

ману Ива Ћипика написао Рад. А. Динуловић. Политика, 22 маја 1939.

Гавриловић Андра: Иво Ћипико. Историја српске и хрватске књижевности за школску и личну наставу. Београд 1927, стр. 407.

Глигорић Велибор: Иво Ћипико. Предговор Сабраним делима. Београд 1951, стр. VII—V.

Грол Милан: Иво Ћипико, Са јадранских обала. Кратке приче. Звезда, књ. I, 1900, стр. 103—108.

Грчић Јован: Иво Ћипико. Историја српске књижевности. Нови Сад 1906, стр. 260—261.

Грчић Милан: Пауци Ива Ћипика. Развитак 1910, бр. 3.

Димитријевић Радмило: Библиографија о Иви Ћипику. Гласник југословенског професорског друштва, књ. X, 1930, стр. 847—850.

Д.[ошен] К.[оста]: Иво Ћипико. Јужна Србија, књ. IV, 1923, стр. 654—655.

Дучић Јован: Иво Ћипико. Правда, бр. 10115—18, 6—9 јануара 1933.

Живановић Јован: Уметнички и национални значај Ћипикових „Паука". Босанска вила, књ. XXV, 1910, стр. 164—167.

Жимбрек Лавослав: Иво Ћипико. Савременик, књ. XVII, 1923, стр. 454—455.

Иванов: Иво Ћипико. Виенац, књ. XXXI, 1899, бр. 30, стр. 486-488.

Ивачковић Ил.[ија]: Нова збирка српских приповедака („Са острва") Нова искра, књ. VI, 1904, стр. 314—343.

J.: Награђена простодушност. (Иво Ћипико и грчки носач). Политика 7 априла 1921.

Јанковић Драг. М.: Пауци Ива Ћипика. Српска књижевна задруга 1909, бр. 2, стр. 16—17.

Јелавић В.: Иво Ћипико, Утисци из рата 1912. Босанска вила, књ. XXIX, 1914, стр. 88.

Јовановић Живорад П.: Заслужни људи. Иво Ћипико. Правда, 15 јануара 1941.

[Јовановић Живорад П.]: Библиографија Ива Ћипика. Сабрана дела. Београд 1951, књ. I—IV.

Јотић А.[ранђел] Ст.: Иво Ћипико. Историја књижевности Срба, Хрвата и Словенаца, трећи део. Београд 1924, стр. 179—180.

К.: Иво Ћипико. На граници. Венац, књ. I, 1910, стр. 177—178.

Костић Драгутин: Пауци Ива Ћипика. Српска књижевна задруга 1909, бр. 2, стр. 17.

Крниц И.[ван]: Приморске душе Ива Ћипика. Нада, књ. V, 1899, стр. 271.

Крниц И.[ван]: Приморске душе. Нови виек, 1899, стр. 620.

Крунић Д.[ушан]: Ћипико — Динуловић „Пауци". Правда, бр. 12404, 22 маја 1939.

Кулунџић Вој.[ислав]: „Из солунских борби" Ива Ћипика. Мисао, књ. I, 1919, стр. 324—326.

Лагарић П.[авле]: „Са острва" Ива Ћипика. Босанска вила, књ. XX, 1905, стр. 220—221.

Лазаревић Бранко: Иво Ћипико, На граници. Ново време, 8 јула 1910.

Лазаревић Бранко: Иво Ћипико, Утисци из рата 1912. Српски књижевни гласник, књ. XXXII, 1914, стр. 67.

Лазаревић Бранко: Приморске душе Ива Ћипика. Српски књижевни гласник, књ. XXVI, 1911, стр. 843—853, 933—939.

Лазаревић Бранко: Иво Ћипико. Српски књижевни гласник, књ. XXVII, 1911, стр. 36—43, 111—120, 194—201. — Импресије из књижевности, прва свеска. Београд 1924, стр. 1—59. Огледи, Београд 1938.

Лазаревић Бранко: Иво Ћипико, Крај мора. Српски књижевни гласник, књ. XXVIII, 1912, стр. 792—794. — Импресије из књижевности, прва свеска. Београд 1924, стр. 152—155.

Лазаревић Бранко: Ратна књижевност [И. Ћипико, Из ратних дана 1912—1917]. Забавник, Додатак 124 броју „Српских новина", I, бр. 6, 15 октобра 1917, стр. 10.

Ластависа Богдан: Српска приповијетка млађега нараштаја (Иво Ћипико). Савременик, књ. I, 1906, стр. 223—225.

Ливадић Бранимир: Утисци из рата 1912 Ива Ћипика. Савременик, књ. IX, 1914, стр. 114.

Матош Г. А.: Беговић-Ћипико. Драги наши савременици, полемике, епиграми и сатире. Дјела А. Г. Матоша, књ. X, Загреб, 1938.

Н.: Иво Ћипико, Крај мора. Српски књижевни гласник, књ. XXVIII, 1912, стр. 156—157.

Назечић Салко: Иво Ћипико. Мала историја југословенске књижевности. Београд 1938, стр. 73.

Перковић д-р Љуба: Иво Ћипико. Српски књижевни гласник, књ. X, 1923, стр. 298—302.

Перковић д-р Љуба: Иво Ћипико (1869—1923). Мисао, књ. XII, 1923, стр. 1595—1597.

Петровић Вељко: Ћипико Иво. Народна енциклопедија Српско-хрватско-словеначка књ. IV, стр. 658.

Петровић Никола Т.: Иво Ћипико. Југословенска књижевност, књига трећа. Београд 1938.

Петровић Светислав: Иво Ћипико. Српски књижевни гласник, књ. X, 1923, стр. 239—240.

Петровић Урош: Један нов приповедач. Иво Ћипико, Приморске душе. Звезда, књ. III, 1899, стр. 606—608.

Пламенац Жарко: Иво Ћипико, Пауци. Преглед, књ. XIII, 1937, стр. 579—585.

Поповић Јован: Иви Ћипику. Новости, бр. 385, 18 октобра 1923.

Поповић Павле: Иво Ћипико, Југословенска књижевност (Књижевност Срба, Хрвата и Словенаца). Београд 1930, стр. 141—142.

Провизорни: Иво Ћипико, На граници. Српски књижевни гласник, књ. XXIV, 1910, стр. 460—461.

Продановић Јаша М.: Иво Ћипико, Са острва. Српски књижевни гласник, књ. XII, 1904, стр. 708—711. — Наши и страни I. Београд 1924, стр. 111—114.

Протић Јован: О Иви Ћипику. Новости, 18 октобра 1923.

Протић Јован: Ћипико, Са јадранских обала. Нада, књ. VII, 1901, стр. 314.

Прохаска: Иво Ћипико. Преглед савремене хрватско-српске књижевности. Загреб 1921, стр. 168—169.

Рављен Даворин: Иво Ћипико. Белешка о писцу уз словеначки превод „Паука“. Љубљана 1950.

Сарадник: Иво Ћипико, Са јадранских обала, кратке приче. Зора, књ. V, 1900, стр. 147—148.

Савић Милан: Са јадранских обала. Приче Ива Ћипика. Летопис Матице српске, књ. 202, 203, 1900, стр. 321—322.

Савковић Милош: Иво Ћипико (1869—1923). Југословенска књижевност, књига трећа. Београд 1938, стр. 196—200.

Савковић Милош: Иво Ћипико, Пауци. Српски књижевни гласник, књ. VII, 1939, стр. 225—226.

Селимовић Мехмед: Иво Ћипико, Сабрана дела. Бразда, књ. IV, 1951, св. 7—8, стр. 585—588.

Скерлић д-р Јован: Иво Ћипико, За крухом. Српски књижевни гласник, књ. XIII, 1904, стр. 389—395.

Скерлић д-р Јован: Иво Ћипико, Пауци. Српски књижевни гласник, књ. XXIV, 1910, стр. 66-69.

Скерлић д-р Јован: Иво Ћипико. Историја нове српске књижевности. Београд 1921, стр. 469-471.

Тартаља Гвидо: О књижевном раду Ива Ћипика. Ново доба, бр. 221, 25 новембра 1923.

Тартаља Гвидо: Иво Ћипико, Поводом петнаестогодишњице од његове смрти. Правда, бр. 12192, 22 октобар 1938.

Тартаља Гвидо: Предговор уз приче Крај мора. Београд 1952.

Трајковић Никола: Споменица о педесетогодишњици Народног позоришта у Београду 1869—1919. Београд 1923, стр. 24.

Ћ.[урчин Милан]: Иво Ћипико. Нова Европа, књ. VIII, 1923, стр. 304.

Храниловић Ј.[ован]: Иво Ћипико, Са острва. Летопис Матице српске, књ. 226, 1904, стр. 91-92.

Цар Марко: Са острва, приповетке Ива Ћипика. Босанска вила, књ. XIX, 1904, стр. 297—299.

Цар Марко: Пауци од Ива Ћипика. Летопис Матице српске, књ. 261, 1910, стр. 83—84.

Цар Марко: Иво Ћипико (1869-1923). Политика, 28 септембра 1923.

Цар Марко: Иво Ћипико. Календар Просвета 1924, стр. 201—202.

Цар Марко: Афоризми и забелешке (Иво Ћипико). Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XVIII, 1938, стр. 333.

Чедомил Јакша: Иво Ћипико. Гласник Матице далматинске, св. 1, 1901.

Черина Владимир: Ћипико, Крај мора. Савременик, књ. VI, 1911.

Швабић Б.[удимир]: Успомене на Иву Ћипика. Сећање из 1914, 1916 и 1917. Политика 6—9 јануара 1927.

Шегота Перо: Десетогодишњица смрти Ива Ћипика. Време, 25 септембра 1923.

Шкавић Јосип: Иво Ћипико. Поговор уз издање „Паука". Загреб 1951.

Живорад П. Јовановић

ПРИМЉЕНО НА ПРИКАЗ

Матица српска — Нови Сад

Лаза К. Лазаревић, Приповетке (Швабица, Први пут с оцем на јутрење, Школска икона, На бунару, У добри час хајдуци!, Све ће то народ позлатити). Предговор Живојина Бошкова. Стр. 188, цена 110 дин.

Јаков Игњатовић, Рапсодије из прошлог српског живота. Мемоари. Одабрана дела VIII. Редактор текста Живојин Бошков. Стр. 524, цена брошурано 500, у полуплатну 600 дин.

Просвета — Београд

А. Чери-Гарард, Најгоре путовање на свету. Јужни пол 1910-1913. Превео Светомир Николајевић. Стр. 697, цена 500 дин.

Историја народа Југославије. Прва књига (до почетка XVI века). Ужа редакција: д-р Бого Графенауер, Душан Перовић, д-р Јарослав Шидак. Стр. 824, цена, пов. у цело платно 1200 дин.

Гримелсхаузен, Симплициси-мус. Роман. Превео д-р Никола Поповић. Стихове препевао Бранимир Живојиновић. Стр. 536.

Гргур Јакшић, Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе. Стр. 264.

Svetozar Pribićević, Diktatura kralja Aleksandra. II izdanje. Str. 304.

Миодраг А. Васиљевић, Југословенски музички фолклор II. Народне мелодије које се певају у Македонији. Стр. 340, цена, пов. у полуплатно 600 дин.

САДРЖАЈ

Анкета о питањима српскохрватског језика и правописа 233

А. Белић — — — — Поводом анкете о књижевном језику и правопису

Јоža Horvat — — — (Riječ je o jeziku . . .)

Бошко Петровић — — Случајна прегршт — — — 239

Антоније Исаковић — — Зечја кожа — — — — — 243

Теодора Петровић — — О популарности Бранка Радичевића — — — — — 253

Љубиша Јоцић — — — Ја — — — — — — — — — 281

Владимир Петрић — — Особености смешног у Нушићевим комедијама (Свршетак) — — — — 282

Д-р Милан П. Костић, Нови моменти о Бранку: Бранко Радичевић за време Револуције — — — — — — — — — 297

Милош И. Бандић, Кружење око Висина Чеда Вуковића — 307

С. Цуцић, Арсен Диклић: Салаш у Малом Риту — — — — 312

Светлана Велмар-Јанковић, Јара Рибникар: Деветог дана — — 313

П. Г., Листајући часописе — — — — — — — — — — 315

Наши сарадници — — — — — — — — — — — — 318

Живорад П. Јовановић, Био-библиографска грађа о Иви Ћипику 318

Примљено на приказ — — — — — — — — — — — 324

УМЕТНИЧКИ ПРИЛОЗИ

Павле Петровић (1818—1852), Портре Лазе Поповића
(Из Галерије Матице српске)

Радивој Суботички, Портре

Цртежи Стевана Максимовића

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ

НОВИ САД, ЖЕЛЕЗНИЧКА УЛ. 1

Поштански фах 13 — Телефони: 33-51, 30-90 — Тек. рачун код Народне банке у Новом Саду, бр. 300-Т-257

ПРЕПОРУЧУЈЕ

следећа издања
Матице српске

РОМАНИ ✶ НОВЕЛЕ ✶ ПРИПОВЕТКЕ

Готфрид Келер, ЗЕЛЕНИ ХАЈНРИХ	380.—
у полуплатну	460.—
Гистав Флобер, ГОСПОЂА БОВАРИ	200.—
у полуплатну	260.—
Гистав Флобер, САЛАМБА	190.—
у полуплатну	250.—
Едвард Булвер, ПОСЛЕДЊИ ДАНИ ПОМПЕЈА	240.—
у полуплатну	330.—
Анри Мирже, БОЕМИ	195.—
у полуплатну	275.—
Лав Толстој, КРОЈЦЕРОВА СОНАТА	160.—
у полуплатну	240.—
Алфонс Доде, САФО	180.—
у полуплатну	260.—
Синклер Луис, МИС КЛЕР ПУТУЈЕ	200.—
у полуплатну	280.—
Иван Тургењев, ОЧЕВИ И ДЕЦА — ДИМ	174.—
у полуплатну	211.—
Иван Тургењев, НОВИНА — ПРОЛЕЋНЕ ВОДЕ	196.—
у полуплатну	237.—
Леонид Леонов, ЛОПОВ	280.—
у полуплатну	350.—
Јокаи Мор, НОВИ СПАХИЈА	142.—
Аугуст Стриндберг, СЕЉАЦИ СА ОСТРВА	140.—
Андре Жид, ПАСТОРАЛНА СИМФОНИЈА	74.—
Томас Ман, СМРТ У ВЕНЕЦИЈИ	240.—
у полуплатну	300.—
Штефан Цвајг, НОВЕЛЕ	78.—
Стендал, ИТАЛИЈАНСКЕ ХРОНИКЕ	142.—
Ернест Хемингвеј, ПРЕСТОНИЦА СВЕТА	170.—
Балзак, КОД МАЧКЕ КОЈА СЕ ЛОПТА	20.—
Томас Ман, МАРИО И МАЂИОНИЧАР	70.—
Достојевски, КРОТКА	70.—
Херман Мелвил, БЕНИТО СЕРЕНО	100.—

АФРИЧКЕ ПРИПОВЕТКЕ — — — — — — — — — — 160.—
Лаза Лазаревић, ПРИПОВЕТКЕ — — — — — — — — — 110.—
Радоје Домановић, САТИРЕ — — — — — — — — — 80.—
Михаљ Мајтењи, ВРЕЛО ТЛЕ — — — — — — — — — 87.—
Милоје Чиплић, СТИХОВИ И ПРОЗА — — — — — — — 25.—

СТИХОВИ

Хајнрих фон Клајст, РАЗБИЈЕНИ КРЧАГ — — — — — 67.—
Ендре Ади, ПЕСМЕ — — — — — — — — — — 140.—
Ђура Јакшић, ЛИРИКА — — — — — — — — — — 110.—
Вељко Петровић, РОДОЉУБИВЕ ПЕСМЕ — — — — — 95.—
Душан Васиљев, ПЕСМЕ — — — — — — — — — — 99.—
Жарко Васиљевић, ЛИРСКИ ЗАПИСИ — — — — — — 60.—
Бошко Петровић, ЗЕМЉА И МОРЕ — — — — — — — 60.—
у полуплатну — — — — — — — — — — 82.—
Богдан Чиплић, ДИВЉЕ ЈАТО — — — — — — — — 100.—
у полуплатну — — — — — — — — — — 160.—
Слободан Берберски, ПРОЛЕЋЕ И ОЧИ — — — — — — 70.—
у полуплатну — — — — — — — — — — 120.—
Лаза Лазић, ПЕСМЕ — — — — — — — — — — 80.—
Иван Иванји, СМЕЋАК ПОД ТАЧКОМ РАЗНО — — — — 36.—
Милоје Чиплић, СТИХОВИ И ПРОЗА — — — — — — 25.—
Јован Јовановић Змај, ДЕЦА, ПТИЦЕ И ЗВЕРЧИЦЕ — — 92.—
Др Лино Легиша, АНТОЛОГИЈА СЛОВЕНАЧКЕ ПОЕЗИЈЕ — 116.—
у полуплатну — — — — — — — — — — 144.—

ЕСЕЈИ ✶ КРИТИКЕ ✶ КЊИЖЕВНЕ СТУДИЈЕ

Бекон, ЕСЕЈИ — — — — — — — — — — — — 160.—
Томас Ман, СТВАРАОЦИ И ДЕЛА, у полуплатну — — — 280.—
Ђорђе Рајковић, ИЗАБРАНИ СПИСИ — — — — — — 97.—
Јаков Игњатовић, ЧЛАНЦИ — — — — — — — — — 180.—
у полуплатну — — — — — — — — — — 240.—
Младен Лесковац, НА НАШОЈ ПОСТОЈБИНИ — — — — 93.—
Живан Милисавац, ПЕСНИК ПОРАЗА — — — — — — 140.—
Станислав Винавер, ЈЕЗИК НАШ НАСУШНИ — — — — 194.—
Крешимир Георгијевић, КЊИЖЕВНЕ СТУДИЈЕ И ОГЛЕДИ 200.—
Живан Милисавац, ИЗ КЊИЖЕВНОГ И КУЛТУРНОГ ЖИВОТА — — — — — — — — — — — 97.—
Сима Цуцић, ИЗ ДЕЧЈЕ КЊИЖЕВНОСТИ — — — — — 61.—
Живан Милисавац, БОРБА ЗА КЊИГУ И КУЛТУРУ — — 5.—

МЕМОАРИ ✶ БИОГРАФИЈЕ

Штефан Цвајг, ЈУЧЕРАШЊИ СВЕТ — — — — — — — 350.—
у полуплатну — — — — — — — — — — 420.—
Јаков Игњатовић, РАПСОДИЈЕ ИЗ ПРОШЛОГ СРПСКОГ ЖИВОТА (МЕМОАРИ) — — — — — — — — 500.—
у полуплатну — — — — — — — — — — 600.—

Ђорђе Рајковић, ИЗАБРАНИ СПИСИ (биографије књижевника) — — — — — — — — — — — — — 97.—
АУТОБИОГРАФИЈА СТЕВЕ ТОДОРОВИЋА — — — — 61.—

ЛИКОВНА УМЕТНОСТ ✶ ГРАФИКА

Е. Фромантен, СТАРИ МАЈСТОРИ (28 репродукција), у полуплатну — — — — — — — — — — — — 410.—
Лазар Мирковић, ТЕОДОР КРАЧУН МАЛЕР — — — — 500.—
у полуплатну — — — — — — — — — — — 600.—
АУТОБИОГРАФИЈА СТЕВЕ ТОДОРОВИЋА (28 репродукција) 61.—
Ђорђе Табаковић, НОВИ САД (24 цртежа) — — — — — 84.—

ОМЛАДИНСКА И ДЕЧЈА КЊИЖЕВНОСТ

Густав Шваб, ПРИЧЕ ИЗ КЛАСИЧНЕ СТАРИНЕ (ТРОЈАНСКИ РАТ) — — — — — — — — — — — — 225.—
Алфонс Доде, ПИСМА ИЗ МОЈЕ ВЕТРЕЊАЧЕ — — — — 60.—
Шамисо, ЧУДНОВАТА ПОВЕСТ ПЕТРА ШЛЕМИЛА — — 36.—
Жил Верн, ПУТ ОКО СВЕТА ЗА 80 ДАНА — — — — — 120.—
Сима Цуцић, IV Б НАПРЕД! — — — — — — — — — 60.—
Јован Јовановић Змај, ДЕЦА, ПТИЦЕ И ЗВЕРЧИЦЕ — — 92.—

ПОПУЛАРНА НАУКА

Светислав Марић, НА ИЗВОРИМА ФИЗИКЕ — — — — 294.—
Морис Матерлинк, ЖИВОТ ТЕРМИТА — ЖИВОТ МРАВА — 60.—
Боривој Максимовић, ВЕЛИКА ПУТОВАЊА И ГЕОГРАФСКА ОТКРИЋА — — — — — — — — — — 200.—
Др Јован Туцаков, ЛЕКОВИТЕ СИРОВИНЕ У ВОЈВОДИНИ 116.—
Иван Ђаја, ЉУДИ НА ВОДИ — — — — — — — — — 60.—
Бранислав Букуров, СНЕГ И ЛЕД — — — — — — — 16.—
Др Емил Поповић Пеција, ТРИ КОРИСНЕ БИЉКЕ — — — 15.—
Др Емил Поповић Пеција, ЖИВОТ У КУЛТУРНОМ ЗЕМЉИШТУ — — — — — — — — — — — 23.—

БИБЛИОГРАФИЈА

Драгиша Полужански, БИБЛИОГРАФИЈА ИЗДАЊА МАТИЦЕ СРПСКЕ (1825—1949) — — — — — — — — 105.—

ФОЛКЛОР

СРПСКЕ НАРОДНЕ НОШЊЕ У ВОЈВОДИНИ — — — — 500.—
у полуплатну — — — — — — — — — — — 600.—
Др Миленко Филиповић, ТРАЧКИ КОЊАНИК — — — — 24.—

„САНИТАРИЈА“

НОВИ САД

Булевар Едварда Кардеља бр. 32 — Телефон: 21-79

Послује на велико са прометом фармацеутских хемикалија и дрога, готових лекова, лекова биолошког порекла, завојног материјала, гумене и санитарне робе, као и са уређајем и прибором за апотеке

КУЋУ, ВИНОГРАД или другу некретнину као и покретнине, МОТОРНА ВОЗИЛА, ПОЉОПРИВРЕДНЕ МАШИНЕ и друго успешно ћете продати или купити путем:

„ПОСРЕДНИК“-а

НОВИ САД

Агенција за посредовање у купопродаји некретнина и покретнина

Трг Слободе 3/I

Телефон: 26-46

ПРВОРАЗРЕДНА ПРИРОДНА ВИНА И РАКИЈУ, НАЈКВАЛИТЕТНИЈЕ ЛИКЕРЕ И НАЈУКУСНИЈУ ОПРЕМУ ЗА УГОСТИТЕЉСТВО ДОБИЋЕТЕ НАЈЈЕВТИНИЈЕ КОД ПРЕДУЗЕЋА „УГОСТИТЕЉ“

„УГОСТИТЕЉ“
ТРГОВИНСКО ПРЕДУЗЕЋЕ ЗА СНАБДЕВАЊЕ УГОСТИТЕЉСТВА НА ВЕЛИКО

НОВИ САД, Југ. нар. армије 55
Телефон: 26-49 и 26-97

„АУТО-ВОЈВОДИНА“
НОВИ САД

Александра Ранковића ул. бр. 20. Телефони 39-13 и 23-26
ТРГОВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ ЗА ПРОМЕТ АУТОМОБИЛА, РЕЗЕРВНИХ ДЕЛОВА, ГУМА И ОСТАЛОГ АУТО-МАТЕРИЈАЛА

Продаје по најповољнијим ценама све врсте аутомобилских делова, гуме свих димензија најпознатије марке „ДУНЛОП“, као и гуме домаћих фабрика.

Ако желите да се снабдете домаћим камионима „ПИОНИР“ онда ћете најбрже бити услужени у нашој продавници.

Исто тако код нас се можете снабдети економичним и издржљивим аутомобилима широм света познате марке „МЕРЦЕДЕС-БЕНЦ“. Најзначајније карактеристике аутомобила „МЕРЦЕДЕС-БЕНЦ“ јесу:

1) Модерна и јака конструкција, 2) одлични и издржљиви мотори, 3) Велика носивост и транспортна способност, 4) окретљивост, стабилност, еластични и квалитетни федери, 5) брзина и економичност као и мала потрошња горива и мазива 6) повољне цене и услови добаве и 7) Нарочито погодни за наше путеве.

КОРИСТИТЕ НАШЕ СТРУЧНЕ УСЛУГЕ
И БИЋЕТЕ НАШИМ РАДОМ ЗАДОВОЉНИ.

„ВОЈВОДИНА КООП“

предузеће за извоз и увоз

САВЕЗА ЗЕМЉОРАДНИЧКИХ ЗАДРУГА АПВ

НОВИ САД

Његошева ул. бр. 1/1 — Пошт. фах 65 — Тек. рач. 300-Т-142

Директор	31-88
Пословница стоке и прерађевина . .	32-79
Пословница воћа, поврћа и алкохола	36-37
Пословница живине, јаја и перја . .	37-77
Пословница за увоз приплодне стоке	24-20
Пословница за сточну храну . . .	28-80
Привредно-рачунски сектор	34-52

ИЗВОЗИ:

Стоку у живом и закланом стању, живину у живом и закланом стању, јаја, перје и прерађевине од живине; све врста воћа, поврћа и алкохола, све врсте конзерви од меса, воћа и поврћа као и све врсте сирева и меда, све артикле сточне хране, млинских отпадака и производа шећерана и фабрика врења.

УВОЗИ:

Расну приплодну стоку, живину и свиње племените расе.

Интерес је у првом реду свима задружним организацијама, као и државним добрима, да своје производе пласирају путем свог предузећа на иностранa тржишта, јер добијају:

1. Пуну вредност робе остварену на иностраном тржишту и
2. Законски припадајући део девиза.

„ВОЈВОДИНА КООП“ је Ваше предузеће

због тога му са пуно поверења поверавајте своју робу намењену извозу!

»ГРАЂЕВИНАР«

Нови Сад

Улица Соње Маринковић бр. 5-II

ЕКСПОРТНО ПРЕДУЗЕЋЕ ЗА ПРОМЕТ ГРАЂЕВИНСКИМ И ОГРЕВНИМ МАТЕРИЈАЛОМ НА ВЕЛИКО И НА МАЛО

— ДАЈЕ САВ МАТЕРИЈАЛ И НА ОТПЛАТУ —

Продаје по најповољнијим ценама сав грађевински и огревни материјал, као и дрвену амбалажу свих врста, врши услужни рез на својој пилани. Има своје продавнице у:

НОВОМ САДУ: Централно стовариште, Ј. Марчока ул. бр. 7
Продавница у улици Д. Васиљева бр. 3
Продавница у улици Темеринској бр. 105
Продавница у ул. Југ. нар. армије бр. 53

СУБОТИЦА: Марксов трг бр. 3 и две продавнице у атару.
БЕОГРАД: Бранкова бр. 16 — експортна пословница
Продавница улица 29 Новембра бр. 80

ПАНЧЕВО: Продавница у улици Југ. нар. армије
СТАРА ПАЗОВА: Продавница у улици Камењаровој бр. 53
ЖАБАЉ: Продавница у улици Маршала Тита бр. 85
КИКИНДА: Продавница у улици 7 Јула бр. 44
ВРШАЦ: Продавница у улици 2 Октобра бр. 98
ДЕБЕЉАЧА: Продавница у улици Маршала Тита бр. 11
СЕНТА: Продавница у улици Југ. нар. армије бр. 47
СОМБОР: Продавница у улици Карађорђевој бр. 48
КАЊИЖА: Продавница огревног дрвета и грађе.

Пилана и сандучара у Новом Саду, Јожефа Марчока бр. 7.

Резана, тесана грађа свих врста и димензија, цемент, креп, креч, салонит, цигле, стакло, уљане и земљане боје, трска у сноповима и штукатур, грађевински оков, као и сав остали метални и неметални грађевински материјал.

Телефони дирекције: 29-41, 25-90, 30-71 и 25-61.

Цена 70.— динара